

شناسه‌های نوآوری دوره صفوی در معماری و فضاهای شهری اصفهان*

نگار یوسفی

دانشجوی دکتری گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران

دکتر رضا سامه

استادیار گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران (نویسنده مسئول)

پست الکترونیک: rsameh@arc.ikiu.ac.ir

دکتر فریبرز کریمی

استادیار گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران

دکتر سید رحمان اقبالی

دانشیار گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران

چکیده

دوره صفوی با تحولاتی در حوزه‌های مختلف و از جمله نوآوری‌هایی در معماری شناخته می‌شود و در آن اصفهان نقطه‌ای مشخص در بروز تعبیر تازه است. مقاله حاضر دستیابی به شناسه‌هایی از این دوره را بر مبنای نوآوری‌ها در معماری و فضاهای شهری اصفهان مدنظر دارد و به دنبال پاسخ این پرسش است که چه شناسه‌هایی از این نوآوری‌ها می‌توان احراز کرد که در جایگاه شناسه‌ای از دوره صفوی قابل طرح باشند و مبنایی برای شناسایی نمود تجدد در دوره صفوی به دست دهند. تجدد عموماً در جایگاه امری وارداتی دیده شده و اهمیت این پژوهش به‌ویژه در کمک به تبیین آغاز دوران مدرن در ایران است. روش‌های مرور نظام‌مند ادبیات پژوهش و تحلیل مضمون در دو مرحله گردآوری نوآوری‌ها و استخراج شناسه‌ها مورد استفاده قرار گرفته‌اند. یافته‌ها بر شش شناسه دلالت می‌کنند. آن‌ها دوره صفوی را زمانه‌ای نو با غلبه نسبی امور غیر مذهبی و گشایش در فضاهای عمومی و ارتباط با جهان نشان می‌دهند که در آن مردم از حیث نقش آن‌ها در نمایش حکومت، ورودشان به عرصه‌های تازه، آشنایی با حقوقی جدید و مطرح شدن فرد جایگاهی ویژه داشتند.

کلیدواژه‌ها: دوره صفوی، نوآوری، معماری، فضای شهری، اصفهان.

* این مقاله مستخرج از رساله دکتری نویسنده اول با عنوان «تبیین نوآوری‌ها در معماری و فضاهای شهری اصفهان دوره صفوی و تطبیق شناسه‌های آن با ویژگی‌های مدرنیته هم‌زمان در اروپا» در رشته معماری دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره) است که به راهنمایی نویسندگان دوم و سوم و مشاوره نویسنده چهارم در حال انجام است.

مقدمه

دوره صفوی (۹۰۷-۱۱۴۸ق) با مشخصاتی نظیر تغییر در ساختار سیاسی، دگرگونی‌های فرهنگی و گسترش روابط خارجی شناخته می‌شود و با نوآوری‌هایی در حوزه معماری همراه بوده است. نوآوری امر تازه و متفاوت با قبل است که می‌تواند کم و بیش متحول‌کننده باشد. ضرورتاً با جایگزینی تازگی به جای کهنگی همراه نیست^۱ و می‌تواند ترکیبی تازه از نمونه‌های پیشین باشد.^۲ نوآوری‌ها در حوزه معماری عموماً در فرآیندی مستمر در طی تاریخ رخ داده و در هر دوره ویژگی‌هایی متفاوت پدید آورده است. در معماری دوره صفوی شکل‌گیری تعابیری نو از میراث گذشته به‌ویژه از زمان شاه‌عباس یکم آغاز شد.^۳ او پایتخت را به اصفهان منتقل کرد و آن را با طرحی جدید گسترش داد. این شهر به نمادی در معماری بدل شد و ساخت‌وسازهای آن بر سایر مناطق کشور تأثیر گذاشت.^۴ بنابراین اصفهان نقطه مشخصی در حوزه معماری صفوی به‌ویژه از زمان پایتخت شدن بود و محدوده مناسبی برای بررسی نوآوری‌های این دوره محسوب می‌شود. در مقاله حاضر نوآوری‌ها در معماری و فضاهای شهری اصفهان^۵ نه به تنهایی و در جایگاه تغییری در حوزه معماری بلکه به مثابه وجهی از زمانه و مرتبط با دگرگونی‌های دیگر وجوه آن مدنظر است تا بتوان نمودی از تجدد را در دوره صفوی شناسایی کرد. این امر با استفاده از شناسه‌هایی صورت می‌گیرد که به مثابه واسطه‌های شناسایی نوآوری‌ها بر عبارت‌هایی فراگیرتر از حوزه معماری دلالت دارند، مختص به این حوزه نیستند و می‌توانند در دیگر حوزه‌ها نیز در قالبی دیگر شکل گرفته باشند. پیگیری و یافتن نمود شناسه‌ها در حوزه‌های گوناگون، آن‌ها را در جایگاه شناسه‌های دوره صفوی مطرح و به معیاری برای شناخت این دوره تبدیل می‌کند، دوره‌ای که گرچه در پژوهش‌ها مورد توجه بوده است اما نگاه به آن از منظر نوآوری‌هایش می‌تواند با یافتن نمود تجدد در آن به شناختی کامل‌تر بینجامد و جنبه‌هایی مغفول را آشکار کند. اهمیت پژوهش به‌ویژه در این است که تجدد عمدتاً در پژوهش‌ها به صورت یک امر وارداتی دیده شده که صرفاً تحت تأثیر غرب در ایران شکل گرفته است. این پژوهش بیانگر مبانی‌ای است که می‌توان از طریق آن‌ها وجود ریشه‌هایی از تجدد را در ایران صفوی پی گرفت، امری که علاوه بر اهمیت تاریخی، به سبب تأثیرگذاری آنچه «مدرنیته» نامیده می‌شود بر حوزه‌های گوناگون و از جمله حوزه معماری، می‌تواند بر باورها در خصوص آن و در نتیجه موضع‌گیری‌ها در حوزه عمل مؤثر باشد. لذا این مقاله با هدف دستیابی به شناسه‌هایی از دوره صفوی بر مبنای نوآوری‌های حوزه معماری در پی پاسخ به پرسش‌های زیر است:

نوآوری‌ها در معماری و فضاهای شهری اصفهان دوره صفوی چه وجوه و مشخصاتی دارند؟

برای آن‌ها چه شناسه‌هایی را می‌توان برشمرد و چگونه می‌توان آن‌ها را در جایگاه شناسه‌های دوره صفوی مطرح کرد؟

1. Ferreiro et al., "Tradition and Innovation: Between Dynamics and Tensions", 534-535

2. Trapido, "How Novelty in Knowledge Earns Recognition: The Role of Consistent Identities", 1489

۳. پوپ، «دوره صفویه»، در سیری در هنر ایران.

۴. زارعی، معماری ایران، ۳۵؛ هیلن براند، «معماری ایران در دوره صفویان»، در تاریخ ایران (دوره صفویان).

۵. آنچه مدنظر است نوآوری‌ها در ساخت‌وسازهای اصفهان در دو بخش معماری و شهر است که در بخش اخیر به سبب اهمیت فضاهای شهری در طرح جدید اصفهان و به منظور تعیین محدوده پژوهشی مناسب، فقط شامل این فضاهاست و دیگر مباحث ساختار و طرح‌ریزی شهر را در بر نمی‌گیرد.

روش پژوهش

مقاله حاضر پژوهشی بنیادی است و در دسته پژوهش‌های کیفی قرار دارد.^۶ در مرحله نخست، گردآوری و سازماندهی داده‌ها با مرور نظام‌مند ادبیات پژوهش^۷ در چهار گام انجام و نوآوری‌ها در وجوه مختلف معماری و فضاهای شهری اصفهان از ۵۶ سند علمی جمع‌آوری گردید تا فهرستی از آن‌ها بر اساس ادبیات موضوع به دست آید (جدول ۱). بر اساس آنچه در خصوص نوآوری در مقدمه آمد، نوآوری‌های حوزه معماری در اینجا هم نکات کاملاً تازه، هم آنچه پس از سده‌ها و به‌ویژه پس از ظهور اسلام دوباره رونق یافته و هم نکاتی که تازگی در کمیت یا کیفیت به‌کارگیری آنهاست را در بر دارد.

جدول ۱. مرحله اول پژوهش: گردآوری و سازماندهی داده‌ها با روش مرور نظام‌مند ادبیات پژوهش (منبع: نگارندگان).

گام‌ها	شرح
تنظیم پارامترهای جستجو	پارامتر موضوع: نوآوری‌ها در معماری و فضاهای شهری اصفهان دوره صفوی؛ پارامتر زمان: بدون محدودیت؛ پارامتر زبان: زبان‌های فارسی و انگلیسی
شناسایی آثار	- نوع آثار: مقاله، پایان‌نامه / رساله، کتاب - نحوه شناسایی آثار: با واژگان کلیدی مرتبط در مراحل: - جستجوی اولیه عمدتاً در سامانه‌های جستجوی کتابخانه ملی و کتابخانه دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره) - جستجو در پایگاه‌های داده علمی الکترونیکی داخلی و خارجی: SID, Magiran, NoorMags, Google Scholar, ResearchGate, JSTOR و پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) - جستجو در منابع آثار شناسایی شده در جستجوی اولیه و پایگاه‌ها
غربال کردن آثار	- معیارهای ورود به پژوهش: مطابقت با پرسش پژوهش با توجه به نوآوری‌ها،^۸ پایداری داده‌ها و از اعتبار ساقط نشدن آنها در پژوهش‌های دیگر و کیفیت پژوهش‌ها از جنبه‌های اهداف پژوهش، طرح آن، روش جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها و بیان یافته‌ها که در چک‌لیست کسپ نیز مطرح‌اند - حذف آثار با توجه عنوان، چکیده و محتوایشان
استخراج و پیکره‌بندی داده‌ها	- تقسیم‌بندی اولیه بر پایه سه وجه فرم، عملکرد و معنا در وجوه معماری و فضاهای شهری - استخراج داده‌های مرتبط با نوآوری‌ها - تدقیق عنوان دسته‌بندی‌ها و تقسیم آنها به ده زیر بخش - تدوین و فهرست‌بندی نکات نوآورانه به‌صورت خلاصه و ارائه موضوعی آنها از نکات کلان‌تر به خردتر و اغلب در عبارت‌های ترکیب‌شده‌ای از پژوهش‌های مختلف در قالب یک جدول

۶. مقاله حاضر بخشی از رساله‌ای است که با رویکرد فراترکیب کیفی برگرفته از روش سندلوسکی و باروسو (۲۰۰۷) در حال انجام است و در دو مرحله نخست آن که در اینجا ارائه شده است، اخذ شناسه‌های دوره صفوی را مد نظر دارد.

7. Systematic Literature Review

۸. بحث در خصوص نوآوری‌ها الزاماً با به‌کارگیری واژه نوآوری همراه نیست و می‌تواند با واژه‌های مترادف یا استفاده از عبارت‌ها و جمله‌هایی با مفهوم مشابه صورت گرفته باشد.

مرحله دوم پژوهش به استخراج و تبیین مضمون‌ها اختصاص دارد که با استفاده از تحلیل مضمون^۹ صورت گرفته است (جدول ۲). مضمون‌ها عبارت‌هایی برای شناسایی داده‌ها هستند و از این حیث در اینجا شناسه نامیده شده‌اند. با استخراج شناسه‌های نوآوری‌ها از طریق کدگذاری و سپس یافتن نمودشان در دیگر حوزه‌های دوره صفوی می‌توان آنها را در جایگاه شناسه‌های این دوره مطرح کرد.

جدول ۲. مرحله دوم پژوهش: استخراج و تبیین مضمون‌ها با روش تحلیل مضمون (منبع: نگارندگان).

گام‌ها	شرح
کدگذاری	• شناسایی کدها با بررسی، مرور و تامل در نوآوری‌های حاصل از مرور نظام‌مند ادبیات پژوهش و با استفاده از نرم‌افزار تحلیل داده MAXQDA
شناسایی مضمون‌ها	• شناسایی و نامگذاری مضمون‌ها با تحلیل و دسته‌بندی کدهای مشابه با استفاده از نرم‌افزار MAXQDA
تبیین مضمون‌ها	• شفاف‌سازی مضمون‌های حوزه معماری در زمانه آن‌ها و در جایگاه شناسه‌های دوره صفوی با ارائه شواهد از دیگر حوزه‌ها که بتوان آن‌ها را نمود شناسه‌های حاصل شده از نوآوری‌های حوزه معماری دانست • مرور ادبیات در زمینه‌های هنری، فرهنگی، فکری، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی دوره صفوی در تعداد فراوانی از مقاله‌ها، پایان‌نامه‌ها / رساله‌ها و کتاب‌ها و در نهایت استفاده از ۷۵ اثر به‌دست‌آمده عمدتاً از پایگاه‌های داده علمی الکترونیکی داخلی و خارجی و نیز با پیگیری منابع پژوهش‌های حاصل از این پایگاه‌ها بر اساس واژگان کلیدی مرتبط و شامل آثار قدیمی‌تر و جدیدتر به زبان‌های فارسی و انگلیسی و نیز دربرگیرنده متون تاریخی

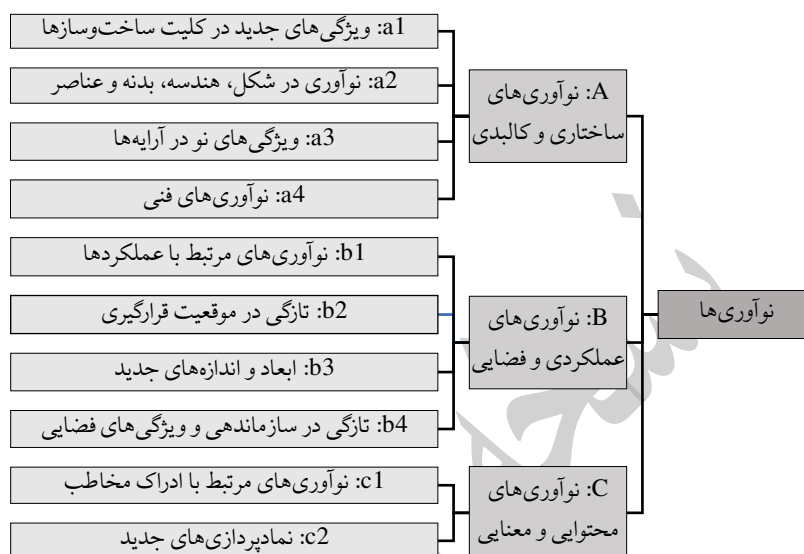
مروری بر پیشینه بررسی نوآوری‌ها در معماری و فضاهای شهری اصفهان دوره صفوی و تدوین فهرست آن‌ها

پژوهش‌های فراوانی در حوزه معماری دوره صفوی و معطوف به شهر اصفهان انجام شده که در برخی به نوآوری‌ها توجه شده است. مطابق جستجوی انجام‌شده ۵۶ سند حاوی نکاتی در این خصوص به دست آمد. از آنجا که بخش نخست مقاله حاضر به تدوین فهرست نوآوری‌ها بر اساس ادبیات موضوع اختصاص دارد، از ذکر جداگانه پیشینه پژوهش خودداری و در ادامه ذکر نکات مرتبط همراه با نام منابع انجام می‌شود. با وجود توجه به نوآوری‌ها، هیچ‌یک از پژوهش‌های پیشین آن‌ها را جمع‌بندی نکرده و با استخراج شناسه‌ها، از منظر آن‌ها به دوره صفوی نگاه نکرده است. به دیگر سخن آنچه در این پژوهش تازه است حصول شناسه‌هایی برای دوره صفوی بر مبنای نوآوری‌های آن است که می‌تواند پایه‌ای برای ریشه‌یابی تجدد در ایران پیش از دوره قاجار و پهلوی باشد یعنی مقاطعی که عموماً از آنها به‌مثابه «نقطه ورود» «مدرنیته» نام برده می‌شود و این امر با اتکا به نوآوری‌ها در معماری و فضاهای شهری اصفهان دوره صفوی و با نگاهی وسیع‌تر و در نظر گرفتن معماری به‌مثابه یکی از تجلیات زمانه صورت گرفته است.

چنانکه بحث شد تدوین نوآوری‌ها ابتدا با یک تقسیم‌بندی اولیه بر پایه سه وجه فرم، عملکرد و معنا در معماری و فضاهای شهری آغاز و با مرور ادبیات موضوع مطابق تصویر ۱ تکمیل گردید.

9. Thematic Analysis

۱۰. استفاده از مطالب این ۷۵ اثر در رساله انجام شده است، لیکن در این مقاله به‌سبب ارائه تبیین مضمون‌ها به‌صورت خلاصه، همه آنها مورد استفاده قرار نگرفته‌اند.

تصویر ۱. نمودار تقسیم بندی وجوه مختلف نوآوری ها در معماری و فضاهای شهری (منبع: نگارندگان).

نوآوری ها مطابق روش پژوهش از ۳۷ مقاله، چهار پایان نامه / رساله و پانزده کتاب جمع آوری گردید و خلاصه آن در جدول ۳ ارائه شده است.

جدول ۳. خلاصه نوآوری ها در معماری و فضاهای شهری اصفهان دوره صفوی.

نکات نوآورانه		وجوه نوآوری ها	
01. به چالش کشیدن گذشته و نمایش برتری خود ^{۱۱}	02. افزایش تعداد ساخت و سازها و سریع ساختن ^{۱۲}	a1	A
01. شکل گیری بدنه ای پیوسته پیرامون نقش جهان ^{۱۳}	02. دقتی تازه در تنظیم هندسی نقش جهان ^{۱۴}	a2	
03. آمیختگی ساختار با کاربری ها و عدم تسلط بر فضا ^{۱۵}	04. ویژگی های جدید بدنه و اجزای پل ها ^{۱۶}		

11. Necipoglu, "Challenging the Past: Sinan and the Competitive Discourse of Early Modern Islamic Architecture".

۱۲. اصلانی، «شیوه اجرای تزئینات کشته بری در کاخ عالی قاپو»، پیرنیا، سبک شناسی معماری ایرانی؛ فلامکی، گستره های معماری؛ نعیم، سیر تحول معماری ایران در دوره اسلامی.

۱۳. اهری، «ساخت اصفهان نو»: روایت ها و صورت های زندگی؛ برینیولی، «بینش شاه عباس: شهرسازی سلطنتی اصفهان»؛ زارعی، معماری ایران؛ عالمی، «باغ های دوره صفویه: گونه ها و الگوها»؛ عالمی، «باغ های شاهی صفوی، صحنه ای برای نمایش مراسم سلطنتی و حقانیت سیاسی»؛ Babaie & Kafescioglu, "Istanbul, Isfahan, and Delhi: Imperial Designs and Urban Experiences in the Early Modern Era", in *A Companion to Islamic Art and Architecture*; Emami, "Coffeehouses, Urban Spaces, and the formation of a Public Sphere in Safavid Isfahan"; Emami, *Isfahan*; Necipoglu, "Framing the Gaze in Ottoman, Safavid and Mughal Palaces".

۱۴. اهری، «ساخت اصفهان نو»: روایت ها و صورت های زندگی؛ حبیبی، از شار تا شهر.

۱۵. فلامکی، گستره های معماری.

۱۶. مروج تربتی و پورنادری، «بررسی تداوم سنت های مؤثر در شکل گیری پل خواجه بر اساس مطالعه تطبیقی پل های تاریخی شهر اصفهان»؛ Lushey, "The Pul-I Khwaju in Isfahan: A Combination of Bridge, Dam and Water Art".

05. انطباق طرح باغ‌ها با بافت شهری و متنوع بودن آن‌ها ^{۱۷}	06. افزایش ارتباط بصری خانه‌ها با فضای عمومی ^{۱۸}		
07. ساخت خانه‌ها با شکل‌ها و ترکیب‌های متنوع ^{۱۹}	08. ساده شدن طرح‌ها ^{۲۰}		
09. تأکید بر نما فارغ از مقیاس و فضای داخلی ^{۲۱}	10. نمای شهری دولت‌خانه و تشکیل آن از بناهای متمایز ^{۲۲}		
11. نمایش شکوه بیرونی در مساجد نقش جهان ^{۲۳}	12. ظهور تالار ستون‌دار در کاخ‌ها ^{۲۴}		
01. به‌کارگیری آرایه‌ها در بدنه شهری ^{۲۵}	02. ظهور تصاویر گلگشت در نقوش معماری و بدنه شهری ^{۲۶}	a3	
03. اهمیت آرایه‌ها، رونق و تنوعشان ^{۲۷}	04. فقدان نقش سازه‌ای مقرنس ^{۲۸}		
05. استفاده فراوان از کاشی و کاربردهای جدید آن ^{۲۹}	06. ابداع آرایه‌های گچی جدید ^{۳۰}		
07. آغاز آینه‌کاری و ابداع آرایه‌های ترکیبی ^{۳۱}	08. فراوانی کاربرد دیوارنگاره پس از اسلام ^{۳۲}		
09. رونق آرایه‌های حجاری پس از دوره هخامنشی ^{۳۳}	10. تغییر تمایل از غلبه نقوش هندسی به نقوش گیاهی ^{۳۴}		

۱۷. جیحانی و رضایی‌پور، منظر باغ؛ عالمی، «باغ‌های دوره صفویه: گونه‌ها و الگوها».
۱۸. فلامکی، گستره‌های معماری.
۱۹. فلامکی، گستره‌های معماری.
۲۰. بلر و بلوم، هنر و معماری اسلامی (۲)؛ پیرنیا، سبک‌شناسی معماری ایرانی.
۲۱. هیلن براند، «معماری ایران در دوره صفویان»، در تاریخ ایران (دوره صفویان)، Babaie, "Building on the Past: The Shaping of Safavid Architecture 1501-76", in *Hunt for Paradise*.
۲۲. بابایی، اصفهان و کاخ‌هایش؛ برینیولی، «بینش شاه‌عباس: شهرسازی سلطنتی اصفهان».
۲۳. هیلن براند، «معماری ایران در دوره صفویان»، در تاریخ ایران (دوره صفویان).
۲۴. بابایی، اصفهان و کاخ‌هایش؛ سه‌دهی، بازشناسی و تحلیل الگوهای معماری تالارهای شاهان صفوی در شهر اصفهان؛ عالمی، «باغ‌های دوره صفویه: گونه‌ها و الگوها»؛ عالمی، «باغ‌های شاهی صفوی، صحنه‌ای برای نمایش مراسم سلطنتی و حقانیت سیاسی»؛ مجتهدزاده و نام‌آور، «جستاری در ریشه‌های پیدایش تالار در معماری عصر صفوی»؛ نعیم‌ا، سیر تحول معماری ایران در دوره اسلامی.
۲۵. اهری، «ساخت اصفهان نو»؛ روایت‌ها و صورت‌های زندگی؛ برینیولی، «بینش شاه‌عباس: شهرسازی سلطنتی اصفهان»؛ پیرنیا، سبک‌شناسی معماری ایرانی؛ عالمی، «باغ‌های شاهی صفوی، صحنه‌ای برای نمایش مراسم سلطنتی و حقانیت سیاسی».
۲۶. بلر و بلوم، هنر و معماری اسلامی (۲)؛ رضاسلطانی و شاطری، «گونه‌شناسی مضامین نقوش انسانی کاشی‌های دوره صفویه»؛ لاری‌دارابی و مازیار، «جایگاه تفریح و تفرج در کالبد و حیات شهری اصفهان عباسی».
۲۷. استیرلن، اصفهان؛ زارعی، معماری ایران؛ فلامکی، «نواوری‌های معمارانه صفوی، دگرگونی برای ماندگاری ارزش‌ها و مفهوم‌ها در معماری ایران»، در مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران؛ نعیم‌ا، سیر تحول معماری ایران در دوره اسلامی؛ هیلن براند، «معماری ایران در دوره صفویان»، در تاریخ ایران (دوره صفویان).
۲۸. انصاری، «هنر مقرنس‌سازی در آثار معماری ایران».
۲۹. نعیم‌ا، سیر تحول معماری ایران در دوره اسلامی؛ هیلن براند، «معماری ایران در دوره صفویان»، تاریخ ایران (دوره صفویان)؛ Babaie, "Safavid Architecture", in *The Safavid World*.
۳۰. اصلانی، «شیوه اجرای تزئینات کشته‌بری در کاخ عالی‌قاپو»؛ زارعی، معماری ایران؛ مکی‌نژاد، تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی؛ نجفیان، اقبالی و حمزوی، «مطالعه تطبیقی شیوه اجرایی آرایه گچی کشته‌بری با سایر آرایه‌های گچی در معماری دوره صفویه».
۳۱. بزرگمهری و خدادادی، آمودهای ایرانی؛ مکی‌نژاد، تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی؛ نجفیان، اقبالی و حمزوی، «مطالعه تطبیقی شیوه اجرایی آرایه گچی کشته‌بری با سایر آرایه‌های گچی در معماری دوره صفویه»؛ نعیم‌ا، سیر تحول معماری ایران در دوره اسلامی.
۳۲. زارعی، معماری ایران؛ نعیم‌ا، سیر تحول معماری ایران در دوره اسلامی.
۳۳. بزرگمهری و خدادادی، آمودهای ایرانی.
۳۴. الیاسی آزاد، بررسی نوآوری‌های نقوش اسلیمی کاشی‌کاری عصر صفوی با تأکید بر نقوش ابداعی؛ مکی‌نژاد، تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی؛ هیلن براند، «معماری ایران در دوره صفویان»، در تاریخ ایران (دوره صفویان).

		11. استفاده گسترده نقوش انسانی پس از اسلام ^{۳۵}	12. بزرگ‌تر شدن اسلیمی‌ها در جایگاه نقشی شاخص ^{۳۶}
		13. ورود نقش گل و مرغ به آرایه‌ها و آغاز طبیعت‌گرایی ^{۳۷}	14. استفاده از رنگ‌های زرد و سبز در کاشی‌کاری ^{۳۸}
	a4	01. سادگی چپیره و تلاش برای پنهان‌کردن عناصر فنی ^{۳۹}	02. قرار دادن جرز باربر روی طاق زیرین ^{۴۰}
		03. سازوکار پمپاژ آب در عالی‌قاپو ^{۴۱}	04. کاهش بار وارده و فرسایش در پل خواجه ^{۴۲}
		05. استهلاک انرژی آب و ایجاد حوضچه آرامش با تنظیم سرعت و جهت حرکت آب در پل خواجه ^{۴۳}	
	b1	01. ساخت چهارباغ و نقش جهان به‌ویژه برای حضور مردم ^{۴۴}	02. به‌کارگیری فضای شهری برای تفریح و تعاملات گاه‌نو ^{۴۵}
	B	03. برگزاری آیین‌ها برای ارتباط با مردم و نمایش پادشاهی ^{۴۶}	04. وحدت‌بخشی به مردم با استفاده از فضاهای شهری ^{۴۷}
		05. گسترش استفاده تفریحی از نقش جهان در شب ^{۴۸}	06. تماشای چهارباغ توسط زنان و استفاده ویژه هفتگی ^{۴۹}
		07. ساخت محل نگهداری حیوانات در چهارباغ ^{۵۰}	08. استفاده از پل‌ها به‌مثابه فضای شهری ^{۵۱}

۳۵. رضاسلطانی و شاطری، «گونه‌شناسی مضامین نقوش انسانی کاشی‌های دوره صفویه»؛ مکی‌نژاد، تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی؛ نعیم، سیر تحول معماری ایران در دوره اسلامی.

۳۶. الیاسی آزاد، بررسی نوآوری‌های نقوش اسلیمی کاشی‌کاری عصر صفوی با تأکید بر نقوش ابداعی.

۳۷. بختیاری، گل و مرغ در هنرهای کاربردی ایران؛ رضاسلطانی و شاطری، «گونه‌شناسی مضامین نقوش انسانی کاشی‌های دوره صفویه»؛ زارعی، معماری ایران؛ سواری و شیخی، «گونه‌شناسی ترکیب بصری و مضمونی گل و مرغ بر دیوارنگاره‌های کاخ‌های صفوی و الحاقات قاجاری».

۳۸. زارعی، معماری ایران؛ هیلن براند، «معماری ایران در دوره صفویان»، در تاریخ ایران (دوره صفویان).

۳۹. پوپ، «دوره صفویه»، در سیری در هنر ایران؛ نعیم، سیر تحول معماری ایران در دوره اسلامی؛ هیلن براند، «معماری ایران در دوره صفویان»، در تاریخ ایران (دوره صفویان).

۴۰. پیرنیا، سبک‌شناسی معماری ایرانی؛ گالدیری، عالی‌قاپو.

۴۱. بابایی، اصفهان و کاخ‌هایش؛ روح الهی، شجاعی اصفهانی و قاسمی‌نژاد، «معرفی ساختار آب‌رسانی و چرخه آب در کاخ عالی‌قاپوی اصفهان».

۴۲. امیر شاه کرمی، «بازخوانی مهندسی پل خواجه».

۴۳. امیر شاه کرمی، «بازخوانی مهندسی پل خواجه».

۴۴. اسماعیلی، «بازتاب جلوه‌های لذت این جهانی در شعر، نقاشی و معماری عصر صفوی با رویکرد تطبیقی هنری رماک»؛ اهری، «خیابان چهارباغ اصفهان، مفهومی نو از فضای شهری»؛ اهری، «ساخت «اصفهان نو»: روایت‌ها و صورت‌های زندگی»؛ زارعی، معماری ایران؛ عالمی، «باغ‌های دوره صفویه: گونه‌ها و الگوها»؛ لاری دارابی و مازیار، «جایگاه تفریح و تفرج در کالبد و حیات شهری اصفهان عباسی»؛ نعیم، سیر تحول معماری ایران در دوره اسلامی؛ Emami, "Coffeehouses, Urban Spaces, and the formation of a Public Sphere in Safavid Isfahan"; Necipoglu, "Framing the Gaze in Ottoman, Safavid and Mughal Palaces"; Zand Vosoudhi, Social Sustainability and Public Life in Iranian Squares.

۴۵. اسماعیلی، «بازتاب جلوه‌های لذت این جهانی در شعر، نقاشی و معماری عصر صفوی با رویکرد تطبیقی هنری رماک»؛ اهری، «خیابان چهارباغ اصفهان، مفهومی نو از فضای شهری»؛ اهری، «ساخت «اصفهان نو»: روایت‌ها و صورت‌های زندگی»؛ Emami, "Coffeehouses, Urban Spaces, and the formation of a Public Sphere in Safavid Isfahan"; Emami, Isfahan.

۴۶. اهری، «خیابان چهارباغ اصفهان، مفهومی نو از فضای شهری»؛ عالمی، «باغ‌های شاهی صفوی، صحنه‌ای برای نمایش مراسم سلطنتی و حقانیت سیاسی»؛ Babaie & Kafescioglu, "Istanbul, Isfahan, and Delhi: Imperial Designs and Urban Experiences in the Early Modern Era", in A Companion to Islamic Art and Architecture; Necipoglu, "Framing the Gaze in Ottoman, Safavid and Mughal Palaces"; Rizvi, The Safavid Dynastic Shrine.

۴۷. اهری، «خیابان چهارباغ اصفهان، مفهومی نو از فضای شهری»؛ اهری، «شهر، جشن، خاطره تأملی در نسبت فضاها و جشن‌های شهری در دوران صفویان و قاجاریان».

۴۸. اهری، «ساخت «اصفهان نو»: روایت‌ها و صورت‌های زندگی»؛ Emami, "Coffeehouses, Urban Spaces, and the formation of a Public Sphere in Safavid Isfahan"; Necipoglu, "Framing the Gaze in Ottoman, Safavid and Mughal Palaces".

۴۹. اهری، «خیابان چهارباغ اصفهان، مفهومی نو از فضای شهری»؛ Emami, "Coffeehouses, Urban Spaces, and the formation of a Public Sphere in Safavid Isfahan".

50. Emami, Isfahan.

۵۱. آیت‌الله زاده شیرازی، «ایران و جهان اسلام از نگاه اصفهان در شهر موزه نقش جهان»؛ اهری، «ساخت «اصفهان نو»: روایت‌ها و صورت‌های زندگی»؛ حنائی، دیبا و عابدینی، «ترجمان فضایی تسامح قدرت در اصفهان عصر صفوی (مطالعه موردی: پل الله‌وردی خان)»؛ نعیم، سیر تحول معماری ایران در دوره اسلامی؛ هیلن براند، «معماری ایران در دوره صفویان»، در تاریخ ایران (دوره صفویان)؛ Lushey, "The Pul-I Khwaju in Isfahan: A Combination of Bridge, Dam and Water Art".

09. تحول مفهوم باغ‌ها به مثابه فضایی عمومی ^{۵۲}	10. فعالیت بی سابقه در زمینه بناهای عام‌المنفعه ^{۵۳}
11. احداث قهوه‌خانه‌ها مرتبط با فضای شهری ^{۵۴}	12. فعالیت بی سابقه در ساخت کاخ‌ها در ترکیب با باغ ^{۵۵}
13. طراحی کاخ تالاردار و برگزاری ضیافت با آداب معین ^{۵۶}	14. اجرای مجموعه‌های شهری با کاربری‌های گوناگون ^{۵۷}
15. غلبه زیارتگاه‌ها بر معماری مذهبی ^{۵۸}	16. آغاز ساخت حسینیه‌ها ^{۵۹}
17. آغاز ساخت مسجد - مدرسه‌ها ^{۶۰}	18. ساخت سردر دولت‌خانه به مثابه بنایی چندمنظوره ^{۶۱}
b2	01. گسترش باغ‌ها به داخل شهر ^{۶۲}
	03. ظهور مغازه‌ها در حاشیه خیابان‌ها و میدان‌ها ^{۶۴}
b3	01. وسعت نقش جهان و چهارباغ ^{۶۶}
	02. افزایش عرض در پل‌های الله‌وردی خان و خواجو ^{۶۷}
	03. عریض‌تر و رفیع‌تر ساختن ^{۶۸}
	04. بزرگ‌تر و متعدد بودن سالن‌های تشریفات ^{۶۹}
	05. بی سابقه بودن بزرگی و شکوه درگاه دولت‌خانه ^{۷۰}

۵۲. اهری، «ساخت «اصفهان نو»: روایت‌ها و صورت‌های زندگی»، عالمی، «باغ‌های شاهی صفوی، صحنه‌ای برای نمایش مراسم سلطنتی و حقانیت سیاسی»، نعیم، سیر تحول معماری ایران در دوره اسلامی.

۵۳. زارعی، معماری ایران؛ فلامکی، گستره‌های معماری؛ نعیم، سیر تحول معماری ایران در دوره اسلامی؛ هیلن براند، «معماری ایران در دوره صفویان»، در تاریخ ایران (دوره صفویان).

۵۴. اهری، «ساخت «اصفهان نو»: روایت‌ها و صورت‌های زندگی»، Babaie & Kafescioglu, "Istanbul, Isfahan, and Delhi: Imperial Designs and Urban Experiences in the Early Modern Era" in *A Companion to Islamic Art and Architecture*; Emami, "Coffeehouses, Urban Spaces, and the formation of a Public Sphere in Safavid Isfahan".

۵۵. زارعی، معماری ایران؛ نعیم، سیر تحول معماری ایران در دوره اسلامی؛ هیلن براند، «معماری ایران در دوره صفویان»، در تاریخ ایران (دوره صفویان).

۵۶. بابایی، اصفهان و کاخ‌هایش.

۵۷. بلر و بلوم، هنر و معماری اسلامی (۲).

۵۸. هیلن براند، «معماری ایران در دوره صفویان»، در تاریخ ایران (دوره صفویان)؛ Babaie, "Safavid Architecture", in *The Safavid World*.

۵۹. نعیم، سیر تحول معماری ایران در دوره اسلامی.

۶۰. زارعی، معماری ایران؛ نعیم، سیر تحول معماری ایران در دوره اسلامی؛ هیلن براند، «معماری ایران در دوره صفویان»، در تاریخ ایران (دوره صفویان)؛ Babaie, "Safavid Architecture", in *The Safavid World*.

۶۱. بابایی، اصفهان و کاخ‌هایش؛ هیلن براند، «معماری ایران در دوره صفویان»، در تاریخ ایران (دوره صفویان).

۶۲. آیت‌الله زاده شیرازی، «ایران و جهان اسلام از نگاه اصفهان در شهر موزه نقش جهان»، برینیولی، «بینش شاه‌عباس: شهرسازی سلطنتی اصفهان»، Zandieh, *Transformation of Urban Landscape Architecture in Iran*.

۶۳. بابایی، اصفهان و کاخ‌هایش.

۶۴. فلامکی، گستره‌های معماری؛ Emami, *Isfahan*.

۶۵. بابایی، اصفهان و کاخ‌هایش.

۶۶. برینیولی، «بینش شاه‌عباس: شهرسازی سلطنتی اصفهان»، پوپ، «دوره صفویه»، در سیری در هنر ایران؛ حبیب، «تحلیلی از تعامل فرهنگ و کالبد شهر (نمونه موردی: اصفهان - صفویه)»، عالمی، «باغ‌های دوره صفویه: گونه‌ها و الگوها»، لاری دارابی و مازیار، «جایگاه تفریح و تفرج در کالبد و حیات شهری اصفهان عباسی»، هیلن براند، «معماری ایران در دوره صفویان»، در تاریخ ایران (دوره صفویان).

۶۷. مروج تربتی و پورنادری، «بررسی تداوم سنت‌های مؤثر در شکل‌گیری پل خواجو بر اساس مطالعه تطبیقی پل‌های تاریخی شهر اصفهان».

۶۸. فلامکی، «نوآوری‌های معمارانه صفوی، دگرگونی برای ماندگاری ارزش‌ها و مفهوم‌ها در معماری ایران» در مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران؛ فلامکی، گستره‌های معماری.

۶۹. بابایی، اصفهان و کاخ‌هایش.

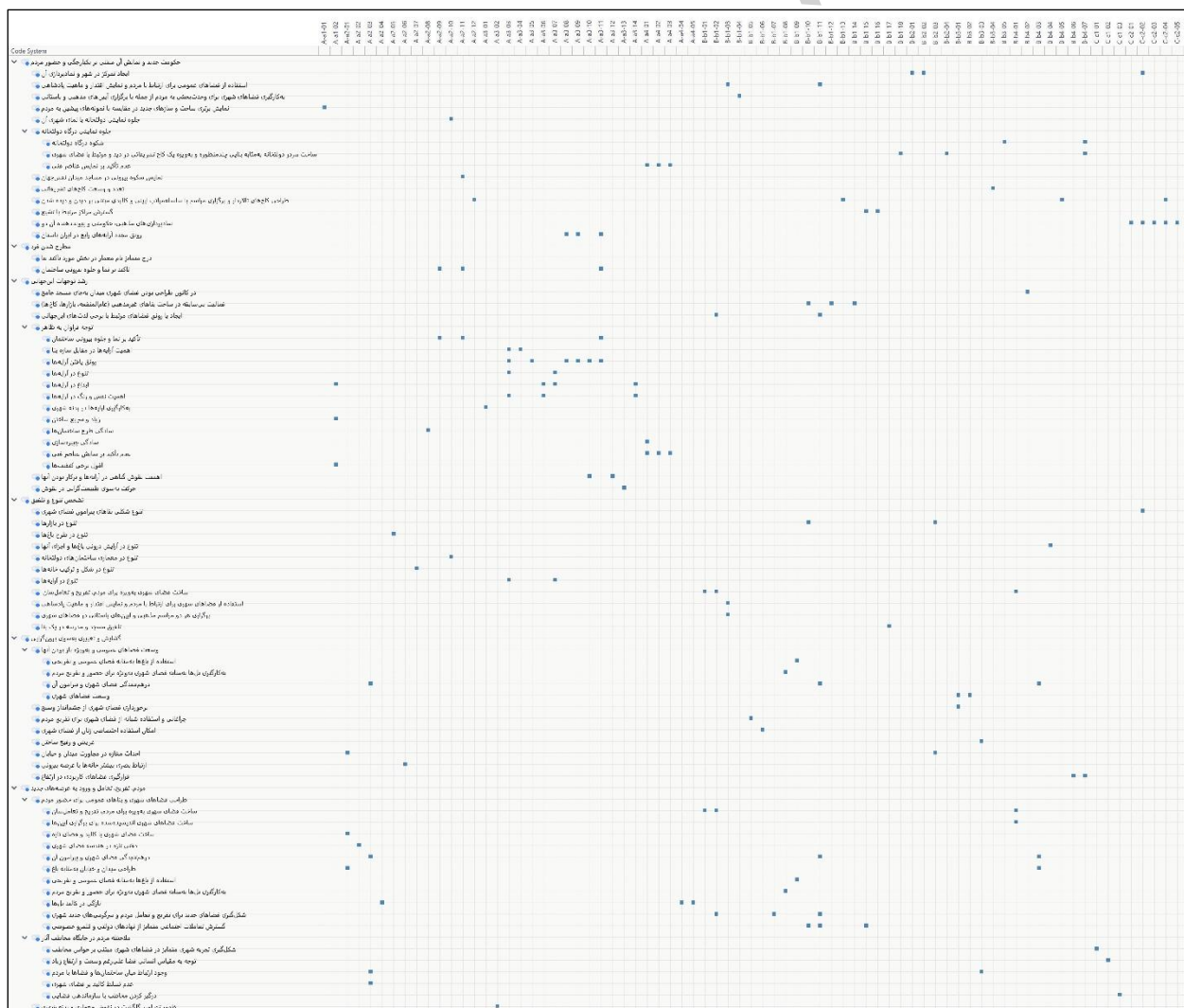
۷۰. بابایی، اصفهان و کاخ‌هایش.

b4	01. طرح اندیشیده شده فضای شهری برای آیین ها و تفریح ^{۷۱}	02. کانون اصلی طراحی بودن فضای خالی نقش جهان ^{۷۲}
	03. فضاسازی و طراحی چهارباغ به مثابه فضای شهری و باغ ^{۷۳}	04. استقرار آزاد عناصر باغ ها ^{۷۴}
	05. سازماندهی سلسله مراتبی فضا در کاخ تالاردار ^{۷۵}	06. توجه بیشتر به قرارگیری فضاهای کاربردی در ارتفاع ^{۷۶}
	07. قرار گرفتن ایوان ستون دار عالی قاپو در ارتفاع ^{۷۷}	
c1	01. پیدایی تجربه شهری تازه مبتنی بر حواس ^{۷۸}	02. توجه به مقیاس انسانی علی رغم ابعاد فضا ^{۷۹}
	03. توجه به ادراک مخاطب از طریق درگیر کردن او با سازماندهی فضایی ^{۸۰}	
c2	01. بازنمایی بهشت در فضاهای شهری ^{۸۱}	02. تمایز بناهای نقش جهان در عین دلالتشان بر وحدت ^{۸۲}
	03. آمیختگی نمادین تشیع و حکومت ^{۸۳}	04. نمایش نقش شاه در رسیدگی به مردم در کاخ تالاردار ^{۸۴}
	05. درج سلسله مراتب قدرت بر کتیبه نما ^{۸۵}	06. ظهور نام و القاب معمار کنار حامی حکومتی در ورودی ^{۸۶}

به این ترتیب ۷۶ نکته مرتبط با نوآوری ها در معماری و فضاهای شهری اصفهان دوره صفوی از پژوهش های پیشین به دست آمد. چنان که در جدول مشخص است بیشترین تعداد نوآوری ها در وجه عملکردی و فضایی صورت گرفته است.

-
۷۱. اهری، «شهر، جشن، خاطره تأملی در نسبت فضاها و جشن های شهری در دوران صفویان و قاجاریان»؛ بابایی، اصفهان و کاخ هایش.
۷۲. برینیولی، «بینش شاه عباس: شهرسازی سلطنتی اصفهان».
۷۳. اهری، «خیابان چهارباغ اصفهان، مفهومی نو از فضای شهری»؛ اهری، «ساخت «اصفهان نو»: روایت ها و صورت های زندگی»؛ برینیولی، «بینش شاه عباس: شهرسازی سلطنتی اصفهان»؛ جیحانی و رضایی پور، منظور باغ؛ عالمی، «باغ های دوره صفویه: گونه ها و الگوها»؛ عالمی، «باغ های شاهی صفوی، صحنه ای برای نمایش مراسم سلطنتی و حقانیت سیاسی»؛ لاری دارابی و مازیار، «جایگاه تفریح و تفرج در کالبد و حیات شهری اصفهان عباسی»؛ هیلن براند، «معماری ایران در دوره صفویان»، در تاریخ ایران (دوره صفویان)؛ Emami, Isfahan.
۷۴. عالمی، «باغ های دوره صفویه: گونه ها و الگوها»؛ عالمی، «باغ های شاهی صفوی، صحنه ای برای نمایش مراسم سلطنتی و حقانیت سیاسی».
۷۵. بابایی، اصفهان و کاخ هایش.
۷۶. فلامکی، گستره های معماری.
۷۷. گالدیری، عالی قاپو؛ هیلن براند، «معماری ایران در دوره صفویان»، در تاریخ ایران (دوره صفویان).
۷۸. اهری، «ساخت «اصفهان نو»: روایت ها و صورت های زندگی»؛ «Emami, "Sensing Time and Sound in Safavid Isfahan: The Clocks of the meydan-I Naqsh- I Jahan", in Regime Change
۷۹. حبیبی، از شار تا شهر؛ شهابی نژاد و دیگران، «مقیاس انسانی در میدان نقش جهان اصفهان».
۸۰. طبسی و فاضل نسب، «بازشناسی نقش و تأثیر جریان های فکری عصر صفوی در شکل گیری ورودی مساجد مکتب اصفهان»؛ فرشید نیک و دیگران، «نقش تعادل پویا در شهرسازی اسلامی ایرانی عصر صفوی».
۸۱. اهری، «ساخت «اصفهان نو»: روایت ها و صورت های زندگی»؛ بابایی، اصفهان و کاخ هایش.
۸۲. بابایی، اصفهان و کاخ هایش؛ فلامکی، گستره های معماری.
۸۳. آقاداتی و زکریایی کرمانی، «تحلیل مضامین و کارکردهای کتیبه های مدارس عصر صفویه اصفهان، نمونه موردی: مسجد- مدرسه چهارباغ»؛ بابایی، اصفهان و کاخ هایش.
۸۴. بابایی، اصفهان و کاخ هایش.
۸۵. هیلن براند، «معماری ایران در دوره صفویان»، در تاریخ ایران (دوره صفویان)؛ «Babaie, "Building on the Past: The Shaping of Safavid Architecture 1501-76", in Hunt for Paradise
۸۶. ذوالفقارزاده و یوسفی، «تجلی بصری جایگاه معمار به مثابه هنرمند در کتیبه نگاری دوره صفوی»؛ «Babaie, "Chasing after the Muhandis: Visual Articulations of the Architect and Architectural Historiography", in Affect, Emotion, and Subjectivity in Early Modern Muslim Empires.

با مرور نوآوری‌ها و تأمل در آن‌ها می‌توان ۶۴ کد از نوآوری‌ها استخراج و با ملاحظه کدها و دسته‌بندی موارد مشابه، می‌توان شش مضمون یا همان شناسه را شناسایی و با عناوین حکومت جدید و نمایش آن مبتنی بر یکپارچگی و حضور مردم، مطرح شدن فرد، رشد توجهات این‌جهانی، تشخیص تنوع و تلفیق، گشایش و تغییر به‌سوی برون‌گرایی و مردم، تفریح، تعامل و ورود به عرصه‌های جدید نامگذاری کرد. برخی کدها با بیش از یک شناسه مرتبط بوده و در نتیجه در بیش از یک دسته‌بندی حضور دارند. همچنین برخی کدها به‌همراه هم یک دسته‌بندی فرعی نیز ایجاد کرده‌اند. خروجی نرم‌افزار MAXQDA در تصویر ۲ کدها و شناسه‌های حاصل از نوآوری‌ها را با استفاده از شماره آن‌ها در جدول ۳ به‌صورت خلاصه نشان می‌دهد.

تصویر ۲. ارتباط متقابل نوآوری‌ها با کدها و شناسه‌ها: ستون‌ها نوآوری‌ها را به ترتیب جدول ۳ از چپ به راست نشان داده‌اند و ردیف‌ها مشخص‌کننده شش شناسه و کدهای تشکیل‌دهنده هر یک است (منبع: نگارندگان).

به این ترتیب شش شناسه یادشده را می توان برای نوآوری ها در معماری و فضاهای شهری اصفهان دوره صفوی احراز کرد، شناسه هایی که به مثابه عبارت های فراگیرند و می توانند میان حوزه های گوناگون زمانه مشترک باشند و آن ها را به یکدیگر پیوند دهند. در ادامه خلاصه ای از پیگیری نمود شناسه ها در دیگر حوزه ها ارائه می شود تا به این طریق بتوان جایگاه آن ها را به مثابه شناسه های دوره صفوی تبیین کرد.

۱- حکومت جدید و نمایش آن مبتنی بر یکپارچگی و حضور مردم: نوآوری هایی در معماری و فضاهای شهری اصفهان صفوی ظهور کردند که مرتبط با در معرض دید قرار دادن و نمایش حکومتی متفاوت با قبل از حیث ماهیت متمرکز و ایرانی - شیعی آن بودند، نمایشی که در آن مردم نیز نقشی پررنگ داشتند. ایجاد تمرکز با توجه به شهر و انتقال دولت خانه و باغ از حومه به درون، نمادپردازی تمرکز در بناهای پیرامون میدان اصلی (نقش جهان)، گسترش فضاهای عمومی و برگزاری آیین های جمعی در آن ها و گاه با حضور شاه و نمایش پادشاهی مبتنی بر در دسترس بودن، نمایش برتری نسبت به گذشته با ایجاد شرایط مقایسه برای مردم با ساخت آثار جدید کنار آثار قدیمی برای مثال میدان نقش جهان برابر میدان عتیق که به تعبیری سبب شد در تاریخ نامه ها اصطلاح شهر قدیم برابر شهر جدید شکل گیرد،^{۸۷} جلوه نمایشی دولت خانه با نمای شهری آن، شکوه درگاهش به ویژه به سبب تالار آن و مرتبط با برگزاری مراسم، تماشای میدان و دیده شدن از میدان، تعدد و بزرگی سالن های تشریفات، برگزاری ضیافت درباری در کاخ های تالاردار با رعایت سلسله مراتب آیینی و کالبدی و نمایش شکوه بیرونی در مساجد نقش جهان نمودهای نمایشی حکومت جدید در معماری و فضاهای شهری اصفهان صفوی اند. اهمیت این جنبه به اندازه ای است که نوآوری های فنی مانند سیستم پمپاژ آب یا قرارگیری جرز برابر روی طاق زیرین در عالی قاپو نیز به منظور افزایش جلوه نمایشی درگاه دولت خانه است و نوآوری های یادشده به خودی خود مطرح نیستند و از دید پنهان اند.

تمرکزی که به واسطه معماری نمایش داده می شد، یک ویژگی مهم حکومت صفوی بود. صفویان که با استفاده از تصوف، تشیع و کمک قزلباش ها به حکومت رسیده بودند، به تدریج از پیشینه صوفیانه خود فاصله گرفتند، در پی تثبیت قدرتشان با بهره گیری از تشیع بودند و قزلباش ها را نیروهایی مشکل ساز یافتند و سعی در به حاشیه راندن آن ها داشتند.^{۸۸} تعارضات سران قزلباش با یکدیگر و با شاه تغییر ساختار قبیله ای را در پی داشت؛ شاه عباس یکم ضروری می دانست که برخلاف سابق اختیار امور در دست شاه باشد و تعصب قبیله ای جای خود را به طرفداری از دولت و شاه دهد؛ به این منظور اقداماتی مانند سپردن برخی قبایل به رهبران سطح پایین تر، تضعیف قدرت نخبگان قبایل با امتیازبخشی به اکثریت فاقد ثروت و گرفتن برخی قبایل از قزلباش ها و سپردنشان به غلامان خاصه صورت گرفت، قشری که از اسیران بازمانده از لشکرکشی های شاه طهماسب به وجود آمد و هسته ارتشی دائمی و وفادار به شاه را شکل می داد تا در صورت سرکشی قزلباش ها با آن ها برخورد کند؛ غلامان به تدریج در سطوح بالای تشکیلات صفوی حضور یافتند.^{۸۹} آن ها در حمایت از هنر و معماری نیز نقشی پررنگ داشتند. حضور غلامان

87. Necipoglu, "Challenging the Past: Sinan and the Competitive Discourse of Early Modern Islamic Architecture", 177.

۸۸. اسفندیار، دایرة المعارف بزرگ اسلامی، «تصوف در سرزمین های گوناگون: ایران»، اکبری و سینانی، «دولت صفویه و بازپیکربندی جامعه ایران: تحول و میراث نهادی»، ۲۸، ۳۰.

۸۹. آقاجری و مشفق فر، «تحلیل استراتژی نظامی ایران و مؤلفه های آن در عصر شاه عباس بزرگ (۹۹۶-۱۰۳۸ ق)»، سیوری، ایران عصر صفوی، ۶۲-۷۸.

گرایش به شایسته‌سالاری که بنا بر شواهد تاریخی در دوره صفوی وجود داشت را تقویت می‌کرد؛ از سوی دیگر تضعیف قزلباش‌ها به معنای افزایش قدرت وزیر بود که در رأس دیوان‌سالاری قرار داشت.^{۹۰}

ایرانی بودن و شیعه بودن در ایجاد یکپارچگی اهمیتی ویژه داشتند و به روش‌های مختلف تقویت می‌شدند. ارجاعات به ایران باستان در معماری و فضاهاى شهری شامل برگزاری آیین‌های باستانی در فضاهاى شهری و رونق مجدد آرایه‌های رایج در آن دوره بود. از دیگر نمودهای عمده چنین ارجاعی در حوزه سیاست دیده می‌شود، جایی که میان پادشاهان ایران باستان و شاهان صفوی از جنبه‌های انگیزه حکمرانی، مشروعیت و ویژگی‌های حکمران نزدیکی وجود داشت.^{۹۱} شیعه بودن نیز با برگزاری مراسم مذهبی در فضاهاى شهری، گسترش زیارتگاه‌ها، ساخت حسینیه‌ها و نمادپردازی‌های مرتبط با مذهب و پیونددهنده تشیع با حکومت تقویت می‌شد. با این حال تشیع در دوره صفوی جایگاهی ثابت نداشت. در ابتدا تشیع مذهب رسمی کشور شد. منش صفویان اهل سنت را به دشمنی با آنها ترغیب می‌کرد؛ اما به تدریج رفتارشان با غیرشیعیان نرم‌تر شد و دیگر با تعصب به مواضع شیعه تکیه نداشتند و این امر تا کاهش اهمیت مقام صدارت (ریاست روحانیون) در زمان شاه‌عباس یکم پیش رفت.^{۹۲} با این حال پس از شاه‌عباس یکم و در اواخر دوره صفوی با افزایش نفوذ روحانیون در حکومت، تشیع به مؤلفه‌ای پر قدرت بدل شد.

قصه ابزار دیگری برای ترویج ایرانی بودن و شیعه بودن در دوره صفوی محسوب می‌شد؛ قصه‌گویی در این دوره از مکانی ثابت (قهوه‌خانه‌ها) برخوردار شد و قصه‌گو علاوه بر سرگرم کردن، بر مبنای مقرری‌ای که دولت می‌پرداخت، در پی تبلیغ و تثبیت مبنای ایدئولوژیک حکومت بود؛ از طریق قصه مفهوم وطن نیز به مثابه کشوری با هویت مستقل و یکپارچه سیاسی به مردم القا می‌شد،^{۹۳} مفهومی که با به‌کارگیری وسیع در نوشته‌هایی مانند شعر، نامه‌های دولتی، سفرنامه‌ها و تاریخ‌نامه‌ها رو به تثبیت داشت و ناظر بر کشوری با تشخص ویژه بود، تشخصی که از جمله در زبان فارسی که در این دوره زبان رایج نوشتاری دولت بود، نمود می‌یافت.^{۹۴} لذا تلاش صفویان در ایجاد قدرت متمرکز و وحدت‌بخشی به مردم با شکل‌گیری مفهوم ایران به مثابه کشوری با هویتی متمایز و واحد نزد مردم و دیگر کشورها و نیز با امکانی نسبی برای سطوح پایین‌تر و بدون نسبت خویشاوندی با حاکمان برای مشارکت بیشتر در امور گوناگون همراه بود. آنچه در این دوره مدنظر قرار داشت نمایش یکپارچگی بود و در آن نه فقط نمایش حکومت ایرانی - شیعی در ضیافت‌های درباری کاخ‌ها بلکه استفاده از شهر و فضاهاى عمومی و هم‌زمان نمایش حکومت و نمایش حضور مردم مطرح بود، حضوری که نمایشی متفاوت با قبل را رقم می‌زد.

۲- مطرح‌شدن فرد: یکی از نوآوری‌ها در معماری صفوی که گرچه در آرایه‌ها شکل گرفت اما نشان از آغاز تغییری مهم داشت، تحولی در کتیبه‌نگاری این دوره و مرتبط با نام معماران بود. قرارگیری کتیبه‌های حاوی نام معماران به‌ویژه در سردر ورودی،

۹۰. سیوری، ایران عصر صفوی، ۸۹، ۱۸۰-۱۸۱.

۹۱. نک: حسینی‌زاده و رضائی پناه، «کیفیت بازنمایی اندیشه ایرانی‌شهری در سنت تاریخ‌نگاری عصر صفوی (مبنای تکوین دگرپاره امر سیاسی)»، ۷۳-۷۴.

۹۲. سیوری، ایران عصر صفوی، ۹۰؛ فقیه ملک مرزبان، «ایران» و «ایرانی» در فرهنگ و شعر صفوی، ۱۰-۱۲.

۹۳. علیزاده شعرباف، کارکردهای قصه‌های منثور عصر صفوی در تکوین هویت ملی و مذهبی، ۴۹-۱۵۲.

۹۴. نک: علیزاده اقدم و دیگران، «زبان و جامعه: تحلیل اجتماعی قرض‌گیری و واژگانی زبان‌های فارسی و ترکی از یکدیگر در دوره صفوی»، ۲۱؛ فقیه ملک مرزبان، «ایران» و «ایرانی» در فرهنگ و شعر صفوی، ۱۷-۱۸؛ گودرزی، «بازآفرینی مفهوم «ایران» در دوره صفویه و رابطه آن با هویت ملی»، ۸-۲۷.

همراهی نامشان با نام شاهان و حامیان حکومتی بناها و نیز محتوای کتیبه‌ها شامل تنوع در نحوه نام بردن از معمار به جای استفاده صرف از واژه متداول «عمل» و نیز ظهور نوع جدیدی از صفات برای معماران که نشان‌دهنده ارج گذاشتن به مقام و منزلت معمار است، تغییراتی بود که در این خصوص رخ داد.^{۹۵} ظهور نام معمار و تمجید از او در ورودی بنا یا به دیگر سخن نمای اصلی، جایی که در دوره صفوی مورد تأکید است، همراه با نام حامیان حکومتی بیانگر تغییری در جایگاه فرد و مطرح شدن اوست. چنین تغییری در آثار ادبی، سفرنامه‌ها و در نقاشی نیز نمود داشت. برخی آثار ادبی شیوه‌های نوظهوری از تجربه شهری بودند و عرصه‌ای را در ادبیات شکل می‌دادند که به شدت با فضاهای شهری و ساختمان‌ها درگیر بود؛ اصفهان در این آثار، شهری شلوغ با بازارهای جهانی، فضاهای عمومی وسیع و ساکنان متنوع نشان داده شده است؛ با این حال نمی‌توان این آثار را صرفاً بازتابی از شهر دانست؛ بلکه باید به مثابه نشانه‌های شکل‌گیری فهم جدیدی از خود در نتیجه زیست در محیط شهری تعبیر کرد؛ گرچه مرجع شهری یکسان بود، اما هر روایت موضوعی فردی با ذهنیتی متفاوت را بیان می‌کرد.^{۹۶} بیان تجربه‌ها، احساسات و افکار خود به دیگران در سفرنامه‌ها و زندگی‌نامه‌های شخصی^{۹۷} و نیز شکل‌گیری یک آگاهی جدید نسبت به خود برای نقاشان در قالب مفهوم تصویر خودآگاه،^{۹۸} دیگر نمودهای این امر بودند. ظهور نام معمار همراه تمجیدات و نام حامیان حکومتی در نمای اصلی همراه با نمونه‌های یادشده در دیگر حوزه‌ها بر پدیدارشدن فهم جدیدی از خود و واجد جایگاهی متفاوت از قبل دلالت دارد که در آن فرد و آنچه منتسب به اوست یعنی نام، ذهنیت، تجربه و زندگی او و نه لزوماً آنچه متعلق به دیگر حوزه‌ها از دربار تا جهان غیرمادی و اندیشه‌های عرفانی است، واجد اهمیت است و ارزش مطرح شدن دارد. بنابراین تغییر در جایگاه فرد و مطرح شدن او به مثابه کسی که از حقوقی برخوردار است که پیش‌تر توجهی به آن نمی‌شده یا مقبول نبوده است، شناسه‌ای است که در دوره صفوی در حوزه‌های مختلف بروز یافته و با معماری و فضاهای شهری و دگرگونی‌های آن‌ها نیز درهم تنیده است.

۳- رشد توجهات این جهانی: برخی نوآوری‌ها در معماری و فضاهای شهری اصفهان سبب مطرح شدن توجهات این جهانی در جایگاه یک ویژگی مشخصه دوره صفوی می‌شوند. نقش فضای خالی نقش جهان با کاربری عمده تجاری به مثابه کانون اصلی طراحی میدان به جای مسجد جامع، فعالیت بی‌سابقه در حیطه معماری غیرمذهبی (بناهای عام‌المنفعه، بازارها و کاخ‌ها) که به تعبیری سبب تمایز این دوره در معماری ایران می‌شد،^{۹۹} و گسترش بازارها نمودهای رشد توجهات این جهانی‌اند.

علاوه بر این، ویژگی یادشده در دیگر حوزه‌های دوره صفوی نیز نمودهایی آشکار دارد. صفویان گرچه از یک طریقت صوفی نشئت گرفتند،^{۱۰۰} اما آغاز حکومتشان با افول تصوف همراه شد،^{۱۰۱} نگرش عرفانی به تدریج از رونق پیشین فاصله گرفت^{۱۰۲} و در

۹۵. ذوالفقارزاده و یوسفی، «تجلی بصری جایگاه معمار به مثابه هنرمند در کتیبه‌نگاری دوره صفوی»، ۱۱۴-۱۱۶.

۹۶. Emami, "Discursive Images and Urban Itineraries: Literary Form and City Experience in Early Modern Iran", 154-181.

۹۷. Babayan, "The Topography of Travel in Early Modern Persianate Landscapes"; Rizvi, *Affect, Emotion, and Subjectivity in Early Modern Muslim Empires*, 7,9.

۹۸. نک: مهرابی و سلطانی، «نقاشی خودآگاه در عصر صفوی (نمونه مطالعاتی: آثار صادقی بیگ کتابدار)».

۹۹. هیلن براند، «معماری ایران در دوره صفویان»، در تاریخ ایران (دوره صفویان).

۱۰۰. شیخ صفی‌الدین اردبیلی را می‌توان آغازگر حرکت صفویان در رسیدن به قدرت دانست، نک: سیوری، ایران عصر صفوی، ۷-۲۵.

۱۰۱. اسفندیار، دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، «تصوف در سرزمین‌های گوناگون: ایران».

۱۰۲. پیش از صفویان تصوف برای چند سده حضوری پررنگ در فضای فکری ایران داشت، به گونه‌ای که حرکت صفویان خود از چنین فضایی آغاز شد.

مقابل توجهات این جهانی قوت یافت که تجارت از جلوه‌های آن بود. ارتباط گسترده‌تر ایران و جهان از دوره صفوی آغاز شد که با گسترش روابط تجاری و توسعه مسیرهای فرامنطقه‌ای همراه بود.^{۱۰۳} رشد اقتصادی صفویان به‌ویژه در دوره شاه‌عباس یکم شکل گرفت؛ او با گسترش نفوذش در ساحل خلیج فارس، ایران را صاحب یک عرصه دریایی جدید کرد و به سبب حضور رقیبش یعنی عثمانیان در مسیرهای تجاری قدیمی، مسیر جدیدی از طریق گیلان و دریای خزر را جایگزین کرد.^{۱۰۴} در زمان او کارگاه‌های هنری نیز برای تولید و صادرات رواج داشتند.^{۱۰۵} همچنین شاه‌عباس تساهل مذهبی را برای اهداف تجاری به کار می‌برد، از جمله در خصوص ارامنه جلفای نوی اصفهان که او از آن‌ها به‌ویژه برای مبادلات اقتصادی با کشورهای اروپایی بهره می‌گرفت. رویکرد او به مسائل اقتصادی ترکیب یک تمایل سنتی سلطنتی برای کنترل مستقیم بر نیروهای تولید و توزیع با اقدامات گسترده‌ای از جمله ساخت کاروان‌سراهای متعدد و کشف راه‌های تجاری جدید بود که سرمایه‌های کشور را مهار می‌کرد؛ این ابتکارات مبتنی بر روش‌های سنتی اما متفاوت با آن‌ها از حیث وسعت، انسجام و هماهنگی بودند.^{۱۰۶} لذا رونق تجارت در دوره صفوی و توسعه ارتباط تجاری با جهان، بخش مهمی از شناسه رشد توجهات این جهانی است که به‌ویژه شاه‌عباس یکم به آن توجه داشته و تبادلات ناشی از آن با حضور تاجرانی از دیگر کشورها، ورود کالاها و ایجاد کاربری‌های تازه بر اصفهان مؤثر بوده است.

رشد توجهات این جهانی دوره صفوی با ایجاد یا رونق فضاهای مرتبط با برخی لذت‌های این جهانی نظیر قهوه‌خانه‌ها و میخانه‌ها نیز همراه بود. ظهور قهوه‌خانه، قهوه و تنباکو را با دیگر محرک‌ها ترکیب کرد، محرک‌هایی که بر اساس شواهد به‌ویژه در مناطق شهری به‌سهولت در دسترس بودند و گاه مانند تریاک به‌صورت گسترده‌تر در زندگی روزمره طبقات مختلف ادغام می‌شدند.^{۱۰۷} در این دوره مصرف مواد مخدر و فحشا رایج بودند،^{۱۰۸} رونق چنین اموری در اصفهان تأکیدی بر گسترش جنبه‌های غیر مذهبی دوره صفوی است. همچنین غلبه نقوش گیاهی در آرایه‌های معماری و پرکار بودن آنها و حرکت به‌سوی طبیعت‌گرایی در نقوش، نمود دیگری از رشد توجهات این جهانی است که با توجه به واقعیت و عشق این جهانی با ظهور مکتب وقوع و نیز توصیف ساختمان‌ها و شهر مبتنی بر مناظر و عناصر کالبدی واقعی در ادبیات این دوره مطابقت دارد.^{۱۰۹} واقع‌گرایی و توجهات این جهانی در حوزه نقاشی نیز مطرح بود و در ادامه تمایل به ثبت واقعیت که پیش از دوره صفوی شکل گرفته بود، توسعه می‌یافت. همچنین در معماری و فضاهای شهری اصفهان صفوی ظاهر اهمیتی ویژه داشت. گرچه زیاد و سریع ساختن از مشخصه‌های معماری این دوره بود، اما این امر به کم‌توجهی به ظاهر نمی‌انجامید و تأکید بر نما، اهمیت آرایه‌ها به‌ویژه مقابل سازه بنا، استفاده

103. Matthee, *The Politics of Trade in Safavid Iran*, 231-232.

۱۰۴. سیوری، ایران عصر صفوی، ۱۹۳؛ Matthee, *The Safavid World*.

۱۰۵. رویمر، «دوره صفویان»، در تاریخ ایران (دوره صفویان).

106. Matthee, *The Politics of Trade in Safavid Iran*, 232-233.

107. Matthee, *The Pursuit of Pleasure*, 293, 295.

۱۰۸. نک: بیاتی و رستمی، «زمینه‌ها و دلایل گرایش اعتیاد به مواد مخدر در جامعه عصر صفوی از دیدگاه شاعران»، ۵؛ راوندی، تاریخ اجتماعی ایران، ۴۸۹؛ علیزاده مقدم، «حیات اجتماعی دوره صفویه از منظر تذکره نصرآبادی»، ۱۴۸.

۱۰۹. نک: فتوحی، صد سال عشق مجازی، ۱۷۴-۱۲۸؛ Emami, "Discursive Images and Urban Itineraries: Literary Form and City Experience in Early Modern Iran", 158, 163.

گسترده، تنوع و ابداع در آن‌ها، توجه به رنگ و به‌کارگیری آرایه‌ها در بدنه شهری بر اهمیت ویژه ظاهر دلالت داشتند. این در حالی است که طرح ساختمان‌ها و چپره‌سازی‌ها ساده بودند، باوجود برخی نوآوری‌های سازه‌ای بر نمایش عناصر فنی تأکید نمی‌شد و کاهشی در دوام بناها،^{۱۱۰} و یا در برخی کیفیت‌ها مانند کاشی‌کاری با استفاده وسیع از کاشی هفت‌رنگ به‌جای معرق رخ می‌داد، اما ظاهر همچنان پراهمیت بود. تأکید بر ظاهر در حوزه معماری همراه با چنین تأکیدی در تولیداتی نظیر قالی، منسوجات و سفال^{۱۱۱} که اهداف تجاری را دنبال می‌کردند، بر افزایش اهمیت ظاهر در پی افزایش توجهات این جهانی در دوره صفوی دلالت دارد، اهمیتی که گاه با افول کیفیت همراه می‌شد.

۴- **تشخص تنوع و تلفیق:** در میان نوآوری‌ها در حوزه معماری صفوی برخی بیانگر این بودند که ویژگی تنوع و تلفیق در این دوره شخصیتی دیگر یافته، به‌گونه‌ای که در جایگاه یک مشخصه، این دوره را از پیش از آن جدا و ممتاز کرده است. تنوع شکلی بناهای پیرامون میدان اصلی شهر، تنوع در بناهای دولت‌خانه و طرح باغ‌ها و آرایش درونی آن‌ها، بازارهای گوناگون، خانه‌هایی با شکل و ترکیب متفاوت و به تعبیری تنوع عناصر سازنده بافت شهر که امری نو در تاریخ شهرهای ایران پس از اسلام بود،^{۱۱۲} همراه تنوع در آرایه‌ها، نموده‌های تنوع در معماری و فضاها شهری این دوره محسوب می‌شوند. توجه به مردم و حضور و تفریحشان یا به دیگر سخن زندگی روزمره این جهانی آن‌ها همراه نمایش اقتدار و ماهیت حکومت در فضاها عمومی، برگزاری هر دو مراسم باستانی و مذهبی در این فضاها و تلفیق مسجد و مدرسه در یک بنا نیز نموده‌های تلفیق در حوزه معماری این دوره‌اند. تنوع در دیگر حوزه‌های دوره صفوی نیز وجود داشت، در جمعیت شهری اصفهان،^{۱۱۳} سبک‌های ادبی^{۱۱۴} و در فضای فکری، جایی که در کنار تصوف - هرچند نه به رونق گذشته - و حضور فقه‌های شیعه، حوزه فلسفی اصفهان رشد می‌کرد. در خصوص تلفیق، به تعبیری در جامعه این دوره مقدسات و منکرات درهم‌آمیخته بود و با وجود توجه گاه به گاه دولت به محدودیت‌های شرعی، عادت‌های دیرینه و ضرورت‌های اقتصادی غلبه نسبی داشتند، به‌طوری‌که مقامات صفوی به سبب درآمد مالیاتی حاصل از اموری نظیر فحشا و استعمال دخانیات بعضاً از آن‌ها چشم‌پوشی می‌کردند و حتی در منابع تاریخی از نقش دربار به‌مثابه الگوی مردم در رواج برخی آسیب‌ها نام‌برده شده است.^{۱۱۵} تلفیق این جهانی / آن جهانی شناسه قابل توجهی در دوره صفوی بود، تلفیقی که غلبه نسبی توجهات این جهانی را به همراه داشت.

۵- **گشایش و تغییری به‌سوی برون‌گرایی:** نوآوری‌هایی نیز در معماری و فضاها شهری اصفهان صفوی بروز یافت که بر تغییری در فضاها عموماً محدود و درون‌گرای پیشین دلالت داشت، تغییری که توجه معاصران را نیز جلب کرده و از جمله در تاریخ‌نامه‌ای از دوره شاه‌عباس یکم به وسعت، طراوت و روشنی در ساخت‌وسازهای جدید در مقابل تنگی و تیرگی هوا در بازارها

۱۱۰. نک: نعیم، سیر تحول معماری ایران در دوره اسلامی، ۲۰۳؛ هیلن براند، «معماری ایران در دوره صفویان»، در تاریخ ایران (دوره صفویان).

111. Welch, *Shah Abbas & the Arts of Isfahan*, 19, 21.

۱۱۲. فلامکی، گستره‌های معماری، ۱۶۲.

113. Babaie & Kafescioglu, "Istanbul, Isfahan, and Delhi: Imperial Designs and Urban Experiences in the Early Modern Era", in *A Companion to Islamic Art and Architecture*.

۱۱۴. فقیه ملک مرزبان، «ایران» و «ایرانی» در فرهنگ و شعر صفوی، ۱۶.

۱۱۵. علیزاده مقدم، «حیات اجتماعی دوره صفویه از منظر تذکره نصرآبادی»، ۱۴۶؛ Matthee, *The Pursuit of Pleasure*, 9-10, 299.

و میدان قدیم اشاره شده است.^{۱۱۶} وسعت فضاهای عمومی و به‌ویژه باز بودن آن‌ها به‌واسطه استفاده از باغ‌ها به‌مثابه فضای عمومی، به‌کارگیری پل‌ها به‌مثابه فضای شهری، درهم‌تنیدگی فضای شهری و پیرامون آن و وسعت بیشتر فضای شهری، همراه با چشم‌انداز وسیع چهارباغ و افزایش وسعت بصری آن با به‌کارگیری دیوارهای مشبک برای باغ‌های اطراف، چراغانی و امکان استفاده شبانه و نیز استفاده اختصاصی زنان از فضای شهری، عریض‌تر و رفیع‌تر ساختن، احداث مغازه در مجاورت میدان و خیابان، ارتباط بصری بیشتر خانه‌ها با عرصه بیرونی و توجه بیشتر به قرارگیری فضاهای کاربردی در ارتفاع، نمودهای گشایش در معماری و فضاهای شهری، فاصله گرفتن نسبی از فضاهای عموماً درون‌گرای پیشین و حرکت به‌سوی برون‌گرایی است.

همچنین تحولات دوره صفوی نظیر تقویت ارتباط سیاسی به‌ویژه با اروپا، حضور جهانگردان، رونق خبررسانی، گسترش شهرها، راه‌ها و کاروان‌سراها، برگزاری آیین‌ها، تأسیس قهوه‌خانه‌ها و گسترش زیارتگاه‌ها تغییری در نظام ارتباطی ایجاد کرد که با توسعه ارتباطات انسانی و افزایش برون‌گرایی الگوی ارتباطی همراه بود.^{۱۱۷} در حوزه تجارت نیز صفویان تشدید روابط با جهان را ورای جهان اسلام زیر نظر داشتند و ایران را در این دوره می‌توان واجد اقتصادی باز دانست؛ بر اساس شواهد تاریخی، ایران کشوری آزاد و باز بود و به ساکنانش و خارجی‌ها اجازه رفت‌وآمد و دادوستد می‌داد.^{۱۱۸} تساهل مذهبی دوره شاه‌عباس یکم نیز علاوه بر آنکه به پیروان مذاهب گوناگون آزادی مذهبی می‌داد، در افزایش حضور زنان در فضاهای شهری و پوشش آن‌ها نیز نمود می‌یافت.^{۱۱۹} بنابراین گشایش علاوه بر حوزه معماری در دیگر حوزه‌ها نیز به‌ویژه در دوره شاه‌عباس یکم نمود داشته است.

۶- مردم، تفریح، تعامل و ورود به عرصه‌های جدید: در این دوره فضاهای شهری و بناهای عمومی به‌ویژه برای حضور مردم طراحی می‌شدند و نوآوری‌ها در فضاهای شهری با ساخت آنها به‌صورت اندیشیده‌شده، هندسی و واجد کالبد، فضا و عملکردهای تازه همراه با ساخت بناهایی جدید نظیر قهوه‌خانه‌ها و چایخانه‌ها به‌ویژه وابسته به حضور مردم بود، میدان و خیابان به‌مثابه باغ طراحی می‌شدند، از باغ‌ها به‌مثابه فضای عمومی و از پل‌ها به‌مثابه فضای شهری استفاده می‌شد. فراوانی، تنوع و گاه تازگی سرگرمی‌های شهری و فضاهای تفریحی از خیابان، باغ و پل تا قهوه‌خانه و میخانه و حتی محل نگهداری حیوانات و نمایش آن‌ها و نیز ظهور تصاویر گلگشت در نقوش معماری و بدنه شهری اهمیت تفریح و فضای تفریحی را نشان می‌دهند، تاحدی که گاه نوآوری‌های فنی نظیر آنچه در پل خواجه انجام شد نیز همراه با ایجاد یک فضای تفریحی بوده است.

همچنین در این دوره فضای تعامل نیز گسترده‌تر شد. تعاملات که پیش‌تر در مساجد، بازارها، حمام‌ها، گذرها و میدان‌ها در فضایی محدودتر و اغلب سرپوشیده انجام می‌شد، در این دوره علاوه بر آن‌ها که با گسترش بازارها و بناهای وابسته به آن و رونق

۱۱۶. نک: جنابدی، روضه‌الصفویه، ۷۵۹.

۱۱۷. موسوی، نقدی و اولیایی، «بررسی عناصر شکل‌دهنده نظام ارتباطاتی در زمان صفویه»، ۱۶۲-۱۷۶.

118. Floor, "Trade in Safavid Iran", in *The Safavid World*; Matthee, *The Safavid World*.

۱۱۹. نک: احمدی، «بازتاب زندگی اجتماعی زنان عصر صفوی در سفینه فطرت»، ۱۸؛ شیخی، شهیدانی و فضائلی، «یکه صورت‌های رضا عباسی و مضامین اجتماعی عصر شاه‌عباس اول صفوی»، ۹۷-۹۸.

زیارتگاه‌ها توسعه نیز یافته بود، در فضاهایی وسیع و عموماً باز با بخش‌های درهم‌تنیده فضای شهری، معماری و باغ^{۱۲۰} در سطح شهر و با غلبه جنبه تفریحی صورت می‌گرفت. نقش جهان، چهارباغ، پل‌ها و قهوه‌خانه‌ها مکان‌هایی برای گردش، برگزاری مراسم و تعامل اقشار مختلف که گاه با گفتگوی سیاسی^{۱۲۱} همراه بود، به وجود آوردند. تعامل اجتماعی متمایز از نهادهای دولتی و قلمرو خصوصی با قهوه‌خانه‌ها گسترده شد، نهادی که در ارتباطات رو به رشد و تبادل کالا میان کشورها پدیدار شد،^{۱۲۲} با عملکردی دوگانه به مثابه کانون تبلیغات سیاسی و مخالفت‌های اجتماعی که می‌توان آن را صورت اولیه حوزه عمومی دانست.^{۱۲۳} تعامل برخلاف قبل که در فضاهایی گوناگون و ذیل کاربری اصلی آن‌ها صورت می‌گرفت، در این دوره با قهوه‌خانه فضایی دیگر و مختص به خود یافت که در آن اخبار و اطلاعات مبادله می‌شدند.

توسعه فضاهای عمومی مقارن با رواج شعر و نقاشی میان مردم بود. دوره صفوی به سبب خروج ادبیات از انحصار دربار و نخبگان و رواج میان مردم نقطه عطف ادبیات ایران است.^{۱۲۴} در این دوره مجموعه گسترده‌ای از آثار ادبی به جای محافل نخبگان یا دربار برای مخاطبان در قهوه‌خانه‌ها نوشته می‌شدند،^{۱۲۵} که با نقد آثار نیز همراه بود. در دوره صفوی که پربرترین دوره ادبیات فارسی از حیث تعداد آثار انتقادی محسوب می‌شود، گفتگوهای انتقادی نیز در مکان‌های خصوصی و عمومی نظیر قهوه‌خانه‌ها رواج داشت؛ همه این آثار و گفتگوها بر پایه دانش نبود، اما در هیچ دوره‌ای به این اندازه شعر و تحلیل آن مسئله عام اجتماعی نبوده است.^{۱۲۶} در خصوص نقاشی نیز گرچه پس از تسلط مغولان و پایان خلافت عباسیان، حرمت دینی آن برای دربار مطرح نبود و نقاشی مستقل از متن ظهور کرده بود، اما این هنر تا دوره صفوی همچنان انحصاری باقی ماند؛ در این دوره جایگاه نقاشی مستقل از متن تثبیت و عللی مانند کاهش حرمت نقاشی در جامعه با پیوندش با مذهب و ظهور قهوه‌خانه و ارائه نقاشی در آن سبب شد این هنر از انحصار دربار خارج شود و عمومیت یابد.^{۱۲۷} ورود مردم به آنچه پیش‌تر متعلق به طبقه‌ای خاص بود - از باغ‌های حکومتی تا ادبیات و نقاشی - شناسه مهمی در دوره صفوی است که سلیقه عمومی را به تدریج خارج از عرصه خصوصی توسعه می‌داد.

جنبه دیگری از ورود مردم به عرصه‌های جدید ملاحظه آن‌ها به مثابه مخاطب آثار بود. شکل‌گیری تجربه شهری متمایز در فضاهای شهری مبتنی بر حواس مخاطب، توجه به مقیاس انسانی و ارتباط ساختمان‌ها و فضاها با مخاطب علی‌رغم وسعت و ارتفاع زیاد، عدم تسلط کالبد بر فضا و درگیرکردن مخاطب با سازماندهی فضایی بیانگر اهمیت او و ادراکش در معماری و

۱۲۰. درهم‌تنیدگی فضای شهری، معماری و باغ در خیابان چهارباغ به مثابه بخش شاخصی از طرح جدید اصفهان از طراحی چهارباغ به مثابه یک باغ، دیوار مشبک باغ‌های حکومتی و استفاده مردم از آن‌ها (نک: دلاواله، سفرنامه پیترو دلاواله، ۳۹) و طرح باز قهوه‌خانه‌ها در امتداد فضای شهری و نمای چوبی مشبک آن (Emami, "Coffeehouses, Urban Spaces, and the formation of a Public Sphere in Safavid Isfahan", 188) نشئت می‌گرفت.

۱۲۱. در سفرنامه‌ها از گفتگوی آزاد سیاسی در قهوه‌خانه‌ها و ناخوشایندی آن برای حکومت یاد شده است، نک: تاورنیه، سفرنامه تاورنیه، ۶۲؛ شاردن، سفرنامه شاردن، ۸۴۴.

۱۲۲. Emami, "Coffeehouses, Urban Spaces, and the formation of a Public Sphere in Safavid Isfahan", 178, 210.

۱۲۳. Emami, "Coffeehouses, Urban Spaces, and the formation of a Public Sphere in Safavid Isfahan", 210; Matthee, *The Pursuit of Pleasure*, 296.

۱۲۴. علیزاده اقدم و دیگران، «زبان و جامعه: تحلیل اجتماعی قرص‌گیری واژگانی زبان‌های فارسی و ترکی از یکدیگر در دوره صفوی»، ۱۹.

۱۲۵. Emami, "Discursive Images and Urban Itineraries: Literary Form and City Experience in Early Modern Iran", 165.

۱۲۶. محبتی، از معنا تا صورت، ۸۴۱-۸۴۴.

۱۲۷. یزدان‌پناه، «تبیین روند پیدایش و عمومیت‌یافتن نقاشی به‌منزله یک رسانه هنری مستقل در جامعه ایران»، ۴۱-۵۰.

فضاهای شهری است. توجه به نقش مخاطب در فهم شعر و نیاز شعر به مخاطب آگاه برای ارزیابی، در شعر این دوره نیز مطرح بود.^{۱۲۸} همچنین شرحی که در برخی آثار نقاشی دوره صفوی وجود دارد و در آن روش کار، هدف طراحی، سفارش دهنده و نقاش معرفی شده‌اند، برقراری ارتباط با مخاطب و درگیرکردن او با اثر را به همراه داشته است.^{۱۲۹} لذا توجه به مخاطب اثر هنری منحصر به حوزه معماری نبوده و در شعر و نقاشی نیز نمود داشته است.

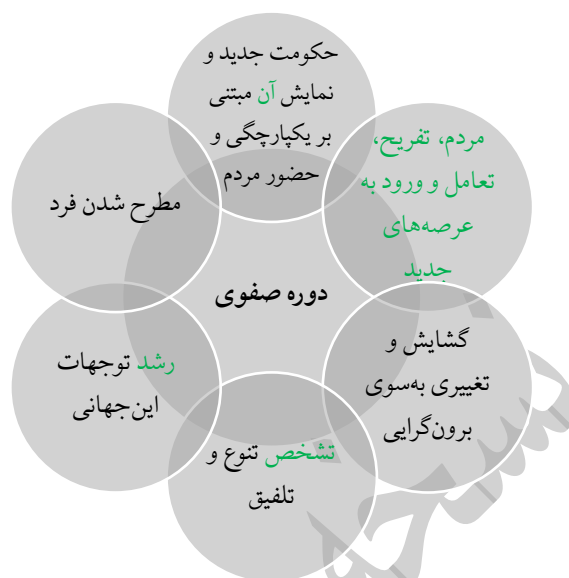
نتیجه

در پاسخ پرسش اول پژوهش می‌توان گفت نوآوری در معماری و فضاهای شهری اصفهان دوره صفوی در سه وجه اصلی صورت گرفته و مشخصات آن با تقسیم‌بندی به ده وجه فرعی در جدول ۳ نشان داده شده است. در پاسخ پرسش دوم، بررسی نوآوری‌ها به احراز شش شناسه می‌انجامد که در دیگر حوزه‌ها نیز نمود دارند و نشان می‌دهند معماری در جایگاه وجهی از زمانه با دیگر وجوه هماهنگ بوده و با هم عصری را شکل می‌داده‌اند که گرچه در طی بیش از دو سده روندی کاملاً ثابت نداشت و در ابتدا و انتها با غلبه مذهبی بیشتر همراه بود، اما شناسه‌های آن ظهور زمانه‌ای نو را مقارن با آغاز دوران مدرن نشان می‌دهند (تصویر ۳): نمایش حکومت که سابقه‌ای طولانی دارد، در این دوره به واسطه یکپارچگی‌ای صورت می‌پذیرد که فقط به معنای ایجاد حکومتی متمرکز ناظر بر کشوری با هویت مشخص نیست، بلکه با حضور مردم معنا می‌یابد و به همین سبب فضاهای عمومی و شهری و برگزاری آیین‌های جمعی در آن اهمیت دارد. چنین نمایش شهری بر نگاهی متفاوت با قبل دلالت می‌کند که با نوعی تساهل همراه است و در آن مردم مطرح‌اند و حضورشان واجد اهمیت است. استفاده بیشتر از فضاهای شهری، امکان ورود به باغ‌های حکومتی، برخورداری از حق تفریح و تعامل در فضاهای وسیع، باز و مختص این امر در شهر همراه با عمومیت یافتن شعر و نقاشی، مردم را به عرصه‌هایی تازه وارد و با حقوقی جدید آشنا می‌کند و با مطرح شدن فرد در جایگاهی جدید و برخورداری از حقوق و اهمیتی که پیش‌تر وجود نداشته یا مقبول نبوده است همراه می‌شود. نقد ادبی و گفتگوهای سیاسی در تعاملات نیز هموارکننده مسیر حضور بیشتر مردم در اجتماع و پرسشگری است. قائل شدن سهم بیشتری برای مردم در جامعه تحولی است که از ساختاری با رواداری بیشتر و فراهم‌کننده امکان حضور و مشارکت‌های بیشتر ناشی می‌شود. این ساختار به‌ویژه متعلق به دوره شاه‌عباس یکم است که با تساهل مذهبی، تغییر ساختار قبیله‌ای و امتیازبخشی به سطوح پایین‌تر، تقویت دیوان‌سالاری و امکان دستیابی به مقام فارغ از اصل و نسب و بر پایه شایستگی و وفاداری به شاه شکل گرفت. گشایش در فضاهای عمومی و ارتباط سیاسی و تجاری با جهانی رو به گسترش، همراه با کاهش تعصب مذهبی در دوره او، توجهات این جهانی را که با افول تصوف امری پررنگ در دوره صفوی بود تشدید، و تنوع و تلفیق این دوره را با غلبه امور غیر مذهبی همراه کرد. این پژوهش با انتخاب موضعی تازه برای نگاه به دوره صفوی آغازگر مسیری است که در ادامه تبیین آغاز دوران مدرن در

۱۲۸. طهماسبی، «گفتمان ادبی - انتقادی در سبک هندی (باتکیه بر غزل‌های طالب آملی، کلیم کاشانی و صائب تبریزی)»، ۱۴۶، ۱۵۲.

۱۲۹. مهربانی و سلطانی، «نقاشی خودآگاه در عصر صفوی (نمونه مطالعاتی: آثار صادقی بیگ کتابدار)»، ۱۰.

ایران را مد نظر قرار دارد. پژوهش‌های آتی با انتخاب مواضع دیگر برای نگاه به دوره صفوی می‌توانند فراهم‌کننده امکان شناختی جامع‌تر از این دوره باشند.

تصویر ۳. شناسه‌های دوره صفوی مبتنی بر نوآوری‌ها در حوزه معماری (منبع: نگارندگان).

فهرست منابع

- آقاجری، سید هاشم، و ابراهیم مشفق‌فر. «تحلیل استراتژی نظامی ایران و مؤلفه‌های آن در عصر شاه‌عباس بزرگ (۹۹۶-۱۰۳۸ق)». مطالعات تاریخ فرهنگی ۱، ش. ۴ (تابستان ۱۳۸۹): ۱-۲۴.
- آقاداتی، محی‌الدین و ایمان زکریایی کرمانی. «تحلیل مضامین و کارکردهای کتیبه‌های مدارس عصر صفویه اصفهان، نمونه موردی: مسجد- مدرسه چهارباغ». مطالعات هنر اسلامی ۱۳، ش. ۲۶ (تابستان ۱۳۹۶): ۱۹۱-۱۶۶. <https://doi.org/10.22034/ias.2017.101021>
- آیت‌الله زاده شیرازی، باقر. «ایران و جهان اسلام از نگاه اصفهان در شهر موزه نقش جهان». اثر ۲۴، ش. ۳۵ (۱۳۸۲-۶): ۳-۲۲.
- احمدی، نزهت. «بازتاب زندگی اجتماعی زنان عصر صفوی در سفینه فطرت». تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری ۲۵، ش. ۱۶ (پاییز و زمستان ۱۳۹۴): ۲۴-۶. <https://doi.org/10.22051/hph.2016.2413>
- اسماعیلی، مراد. «بازتاب جلوه‌های لذت این جهانی در شعر، نقاشی و معماری عصر صفوی با رویکرد تطبیقی هنری رماک». پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی ۲، ش. ۴ (پاییز و زمستان ۱۳۹۹): ۳۶-۷۰.
- استیرلن، هانری. اصفهان، تصویر بهشت. ترجمه جمشید ارجمند. تهران: فرزانه، ۱۳۷۷.
- اسفندیار، محمودرضا. «تصوف در سرزمین‌های گوناگون: ایران». در دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۵، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی. تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۸۷.
- اصلانی، حسام. «شیوه اجرای تزیینات کشته‌بری در کاخ عالی‌قاپو». گلستان هنر ۲، ش. ۳ (۱۳۸۵-۷): ۱۲۳-۱۳۰.
- اکبری، سارا، و وحید سینانی. «دولت صفویه و بازپیکربندی جامعه ایران: تحول و میراث نهادی». پژوهش‌نامه علوم سیاسی ۱۷، ش. ۳ (شهریور ۱۴۰۱): ۴۶-۷. <https://doi.org/10.22034/ipsa.2022.458>
- الیاسی آزاد، فتنه. بررسی نوآوری‌های نقوش اسلیمی کاشی‌کاری عصر صفوی با تأکید بر نقوش ابداعی (مطالعه موردی: مساجد امام و شیخ لطف‌الله). پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد. اصفهان: دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، ۱۳۹۶.

- امیر شاه کرمی، سید عبدالعظیم. «بازخوانی مهندسی پل خواجه». گلستان هنر ۲، ش. ۴ (۱۳۸۵-۱۰): ۸۱-۹۴.
- انصاری، جمال. «هنر مقرنس‌سازی در آثار معماری ایران». موزه‌ها ۱، ش. ۱ (فروردین ۱۳۶۰): ۱۴-۲۷.
- اهری، زهرا. «خیابان چهارباغ اصفهان، مفهومی نو از فضای شهری». گلستان هنر ۲، ش. ۳ (۱۳۸۵-۷): ۴۸-۵۹.
- اهری، زهرا. «شهر، جشن، خاطره تأملی در نسبت فضاها و جشن‌های شهری در دوران صفویان و قاجاریان». هنرهای زیبا - معماری و شهرسازی ۳، ش. ۳ (مهر ۱۳۹۰): ۵-۱۶.
- اهری، زهرا. «ساخت «اصفهان نو»: روایت‌ها و صورت‌های زندگی». مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ش. ۲۶ (زمستان ۱۳۹۵): ۲۷-۳۸.
- بابایی، سوسن. اصفهان و کاخ‌هایش: کشورداری، تشیع و معماری بزم در آغاز دوران ایران مدرن. ترجمه مصطفی امیری. تهران: فرهنگ جاوید، ۱۳۹۸.
- بختیاری، فریبا. گل و مرغ در هنرهای کاربردی ایران (عصر صفوی متأخر تا دوره قاجار آغازین). پایان‌نامه کارشناسی ارشد. تهران: دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۹۰.
- برینیولی، ژان. «بینش شاه‌عباس: شهرسازی سلطنتی اصفهان». ترجمه داود طبایی. گلستان هنر ۲، ش. ۳ (۱۳۸۵-۷): ۶۰-۷۱.
- بزرگمهری، زهرا، و آناهیتا خدادادی. آموزه‌های ایرانی (شناخت، آسیب‌شناسی و مرمت). تهران: سروش پایا، ۱۳۹۲.
- بلر، شیلا و بلوم، جان‌تان. هنر و معماری اسلامی (۲) (ترجمه یعقوب آژند). تهران: سمت: فرهنگستان هنر، ۱۳۸۱.
- بیاتی، هادی، و محسن رستمی. «زمینه‌ها و دلایل گرایش اعتیاد به مواد مخدر در جامعه عصر صفوی از دیدگاه شاعران». تاریخ پزشکی ۱۶، ش. ۱۹ (۱۴۰۳): ۱-۱۸. <https://doi.org/10.22037/mhj.v16i.40950>
- پوپ، آرتر آپم. «دوره صفویه». ترجمه باقر آیت‌الله زاده شیرازی. در سیری در هنر ایران، از دوران پیش از تاریخ تا امروز، ویراستاران آرتر آپم پوپ و فیلیس اکرم، ج ۳، ۱۳۶۳-۱۴۱۷. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۷.
- پیرنیا، محمدکریم. سبک‌شناسی معماری ایرانی. تهران: سروش دانش، ۱۳۸۷.
- تاورنیه، ژان باتیست. سفرنامه تاورنیه. ترجمه حمید ارباب شیرانی. تهران: نیلوفر، ۱۳۸۳.
- جنابدی، میرزاییگ. روضه‌الصفویه. به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، ۱۳۷۸.
- جیحانی، حمیدرضا، و مریم رضایی‌پور. منظر باغ، سیر تحول، نقش شهری و اصول شکل‌گیری. تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات؛ کاشان: دانشگاه کاشان، ۱۳۹۶.
- حبیب، فرشته. «تحلیلی از تعامل فرهنگ و کالبد شهر (نمونه موردی: اصفهان - صفویه)». هویت شهر ۳، ش. ۴ (بهار و تابستان ۱۳۸۸): ۸۳-۹۴.
- حبیبی، محسن. از شار تا شهر، تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن، تفکر و تأثر. تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۹۷.
- حسینی‌زاده، محمدعلی، و امیر رضائی پناه. «کیفیت بازنمایی اندیشه ایرانی‌شهری در سنت تاریخ‌نگاری عصر صفوی (مبانی تکوین دگرباره امر سیاسی)». تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام ۷، ش. ۱۳ (مهر ۱۳۹۵): ۵۱-۷۹.
- حنایی، غزاله، داراب دبیا، و حامد عابدینی. «ترجمان فضایی تسامح قدرت در اصفهان عصر صفوی (مطالعه موردی: پل الله‌وردی‌خان)». باغ نظر ۱۸، ش. ۹۸ (مرداد ۱۴۰۰): ۲۱-۳۲. <https://doi.org/10.22034/bagh.2020.246983.4655>
- دلاواله، پیترو. سفرنامه پیترو دلاواله. ترجمه شعاع‌الدین شفا. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۰.
- ذوالفقارزاده، حسن و نگار یوسفی. «تجلی بصری جایگاه معمار به مثابه هنرمند در کتیبه‌نگاری دوره صفوی». اثر ۴۵، ش. ۱ (بهار ۱۴۰۳): ۱۲۰-۱۰۱. <https://doi.org/10.22034/45.1.89>
- راوندی، مرتضی. تاریخ اجتماعی ایران. ج ۷. تهران: انتشارات نگاه، ۱۳۶۹.
- رضاسلطان، زهرا و میترا شاطری. «گونه‌شناسی مضامین نقوش انسانی کاشی‌های دوره صفویه». نگارینه هنر اسلامی ۱۰، ش. ۲۵ (شهریور ۱۴۰۲): ۱۵۵-۱۳۸. <https://doi.org/10.22077/nia.2023.5446.1623>

- روح الهی، الهه، علی شجاعی اصفهانی، و سعید قاسمی‌نژاد. «معرفی ساختار آب‌رسانی و چرخه آب در کاخ عالی‌قاپو اصفهان». مطالعات باستان‌شناسی ۱۶، ش. ۱ (فروردین ۱۴۰۳): ۲۰۷-۲۳۰. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2023.360435.143214>
- رویمرو، ه. ر. «دوره صفویان». ترجمه یعقوب آژند. در تاریخ ایران (دوره صفویان)، ۷-۱۶. تهران: جامی، ۱۳۸۸.
- زارعی، محمدابراهیم. معماری ایران (از عصر صفوی تا عصر حاضر). تهران: سمت؛ همدان: دانشگاه بوعلی سینا، ۱۳۹۶.
- سواری، محمد، و علیرضا شیخی. «گونه‌شناسی ترکیب بصری و مضمونی گل و مرغ بر دیوارنگاره‌های کاخ‌های صفوی و الحاقات قاجاری». هنرهای صناعی اسلامی ۵، ش. ۲ (پاییز و زمستان ۱۴۰۰): ۱۱۵-۱۲۸. <https://doi.org/10.52547/jic.5.2.8>
- سه‌دهی، یاسر. بازشناسی و تحلیل الگوهای معماری تالارهای شاهان صفوی در شهر اصفهان. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. اصفهان: دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان، ۱۳۹۵.
- سیوری، راجر. ایران عصر صفوی. ترجمه کامبیز عزیزی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۸۹.
- شاردن، ژان. سفرنامه شاردن. ترجمه اقبال یغمایی. ج ۲. تهران: توس، ۱۳۷۲.
- شهابی‌نژاد، علی، رضا ابویی، محمود قلعه‌نویی، و فرهنگ مظفر. «مقیاس انسانی در میدان نقش جهان اصفهان». مرمت و معماری ایران ۴، ش. ۸ (پاییز و زمستان ۱۳۹۳): ۱-۱۷.
- شیخی، سمیه، شهاب شهیدانی، و مینا فضائلی. «یکه صورت‌های رضا عباسی و مضامین اجتماعی عصر شاه‌عباس اول صفوی». پژوهش‌نامه تمدن ایرانی ۵، ش. ۲ (دی ۱۴۰۲): ۸۸-۱۱۸. <https://doi.org/10.22103/jic.2024.21849.1230>
- طیسی، محسن و فهیمه فاضل‌نسب. «بازشناسی نقش و تأثیر جریان‌های فکری عصر صفوی در شکل‌گیری ورودی مساجد مکتب اصفهان». هنرهای زیبا-معماری و شهرسازی ۱۷، ش. ۳ (پاییز ۱۳۹۱): ۹۰-۸۱. <https://doi.org/10.22059/jfaup.2012.30376>
- طهماسبی، فرهاد. «گفتمان ادبی - انتقادی در سبک هندی (باتکیه بر غزل‌های طالب آملی، کلیم کاشانی و صائب تبریزی)». پژوهش‌های نقد ادبی و سبک‌شناسی ۹، ش. ۳۴ (دی ۱۳۹۷): ۱۴۳-۱۶۲.
- عالمی، مهوش. «باغ‌های دوره صفویه: گونه‌ها و الگوها». ترجمه محسن جاوری. گلستان هنر ۲، ش. ۳ (۷-۱۳۸۵): ۷۲-۹۱.
- عالمی، مهوش. «باغ‌های شاهی صفوی، صحنه‌ای برای نمایش مراسم سلطنتی و حقانیت سیاسی». ترجمه مریم رضایی‌پور و حمیدرضا جیحانی. گلستان هنر ۴، ش. ۲ (۴-۱۳۸۷): ۴۷-۶۸.
- علیزاده اقدم، محمدباقر، محمد حریری اکبری، محمدعلی موسی‌زاده، و ابراهیم زال. «زبان و جامعه: تحلیل اجتماعی فرض‌گیری واژگانی زبان‌های فارسی و ترکی از یکدیگر در دوره صفوی». زبان‌شناسی اجتماعی ۷، ش. ۲ (شهریور ۱۴۰۳): ۱۳-۲۵. <https://doi.org/10.30473/il.2024.69155.1616>
- علیزاده شهرباف، مهرداد. کارکردهای قصه‌های منثور عصر صفوی در تکوین هویت ملی و مذهبی. رساله دکتری. مشهد: دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۳۹۹.
- علیزاده مقدم، بدرالسادات. «حیات اجتماعی دوره صفویه از منظر تذکره نصرآبادی». تاریخ و فرهنگ ۵۱، ش. ۲ (پاییز و زمستان ۱۳۹۸): ۱۳۵-۱۵۱. <https://doi.org/10.22067/jhc.v5i12.28078>
- فتوحی، محمود. صد سال عشق مجازی: مکتب و طرز واسوخت در شعر فارسی قرن دهم. تهران: سخن، ۱۳۹۵.
- فرشید نیک، فرزانه، رضا افهمی، مجتبی انصاری، و لطف‌الله نبوی. «نقش تعادل پویا در شهرسازی اسلامی ایرانی عصر صفوی». نقش جهان ۵، ش. ۳ (مهر ۱۳۹۴): ۳۰-۴۰.
- فقیه ملک مرزبان، نسرین. «ایران» و «ایرانی» در فرهنگ و شعر صفوی. مطالعات ایران‌شناسی ۸، ش. ۲ (تابستان ۱۴۰۳): ۱-۳۳.
- فلامکی، محمد منصور. «نوآوری‌های معمارانه صفوی، دگرگونی برای ماندگاری ارزش‌ها و مفهوم‌ها در معماری ایران». در مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ج ۲، ۳۹۹-۴۰۴. تهران: سازمان میراث‌فرهنگی کشور، ۱۳۷۴.
- فلامکی، محمد منصور. گستره‌های معماری. تهران: نشر فضا، ۱۳۸۹.

- گالدیری، اوژینو. عالی قابو. ترجمه عبدالله جبل عاملی. تهران: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، ۱۳۶۲.
- گودرزی، حسین. «بازآفرینی مفهوم «ایران» در دوره صفویه و رابطه آن با هویت ملی». مطالعات ملی ۸، ش. ۲۹ (فروردین ۱۳۸۶): ۳۰-۳۰.
- لاری دارابی، زینب، و امیر مازیار. «جایگاه تفریح و تفرج در کالبد و حیات شهری اصفهان عباسی». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران ۱۲، ش. ۳۳ (مهر ۱۴۰۱): ۳۵-۳۸۳. ۴۰۸-۲۱۵۰۱.۲۱۲۸. <https://doi.org/10.22084/nb.2021.21501.2128>
- مجتهدزاده، روح‌الله، و زهرا نام‌آور. «جستاری در ریشه‌های پیدایش تالار در معماری عصر صفوی». مطالعات معماری ایران ۹، ش. ۱۷ (مرداد ۱۳۹۹): ۳۵-۵۶. <https://doi.org/10.22052/9.17.35>
- محبتی، مهدی. از معنا تا صورت: طبقه‌بندی و تحلیل ریشه‌ها، زمینه‌ها، نظریه‌ها، جریان‌ها، رویکردها، اندیشه‌ها و آثار مهم نقد ادبی در ایران و ادبیات فارسی. ج ۲. تهران: سخن، ۱۳۸۸.
- مروج تربتی، خاطره، و حسین پورنادری. «بررسی تداوم سنت‌های مؤثر در شکل‌گیری پل خواجه بر اساس مطالعه تطبیقی پل‌های تاریخی شهر اصفهان». باغ نظر ۱۰، ش. ۲۷ (دی ۱۳۹۲): ۶۱-۷۰.
- مکی‌نژاد، مهدی. تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی: تزئینات معماری. تهران: سمت، ۱۳۸۷.
- موسوی، سید ناصر، مجید نقدی، و احمد اولیایی. «بررسی عناصر شکل‌دهنده نظام ارتباطاتی در زمان صفویه». اسلام و مطالعات اجتماعی ۱۱، ش. ۴ (فروردین ۱۴۰۳): ۱۵۷-۱۸۵. <https://doi.org/10.22081/jiss.2024.65943.1991>
- مهرابی، فاطمه، و سید حسن سلطانی. «نقاشی خودآگاه در عصر صفوی (نمونه مطالعاتی: آثار صادقی بیگ کتابدار)». هنرهای صناعی ایران ۶، ش. ۲ (پاییز و زمستان ۱۴۰۲): ۵-۲۰. <https://doi.org/10.22052/hsi.2023.252884.1121>
- نجفیان، محمدجواد، پرویز اقبال، و یاسر حمزوی. «مطالعه تطبیقی شیوه اجرایی آرایه گچی کشته‌بری با سایر آرایه‌های گچی در معماری دوره صفویه». مطالعات باستان‌شناسی پارسه ۸، ش. ۳۰ (۱۴۰۳-۱۱): ۳۰۹-۳۳۶.
- نعیم، غلامرضا. سیر تحول معماری ایران در دوره اسلامی. تهران: سروش دانش، ۱۳۹۵.
- هیلن براند، رابرت. «معماری ایران در دوره صفویان». ترجمه یعقوب آژند. در تاریخ ایران (دوره صفویان)، ۴۰۳-۴۹۵. تهران: جامی، ۱۳۸۸.
- یزدان‌پناه، محمد مصطفی. «تبیین روند پیدایش و عمومیت یافتن نقاشی به‌منزله یک رسانه هنری مستقل در جامعه ایران». کیمیای هنر ۱۳، ش. ۵۲ (پاییز ۱۴۰۳): ۳۹-۵۵. <https://doi.org/10.22034/13.52.39>
- Babaie, Sussan. "Building on the Past: The Shaping of Safavid Architecture 1501-76". In *Hunt for Paradise: Court Arts of Iran*, edited by J. Thompson & S. Canby, 27-47. London: New York: The British Museum and the Asia Society, 2003.
- Babaie, Sussan. "Chasing after the Muhandis: Visual Articulations of the Architect and Architectural Historiography". In *Affect, Emotion, and Subjectivity in Early Modern Muslim Empires: New Studies in Ottoman, Safavid, and Mughal Art and Culture*, edited by Kishwar Rizvi, 21-44. Brill, 2017.
- Babaie, Sussan. "Safavid Architecture". In *The Safavid World*, edited by Rudi Matthee. Routledge, 2022.
- Babaie, Sussan, & Cigdem Kafescioglu. "Istanbul, Isfahan, and Delhi: Imperial Designs and Urban Experiences in the Early Modern Era". In *A Companion to Islamic Art and Architecture*, edited by Finbarr Barry Flood & Gulru Necipoglu, Vol. II, 846-873. Wiley Blackwell, 2017.
- Babayan, Kathryn. "The Topography of Travel in Early Modern Persianate Landscapes". *Harvard Library Bulletin* 23, n. 1-2 (2012): 25-34.
- Emami, Farshid. "Coffeehouses, Urban Spaces, and the formation of a Public Sphere in Safavid Isfahan". *Muqarnas*, n. 33 (2016): 177-220.
- Emami, Farshid. "Discursive Images and Urban Itineraries: Literary Form and City Experience in Early Modern Iran". *The Journal for Early Modern Cultural Studies* 18, n. 3 (2018): 154-186.
- Emami, Farshid. *Isfahan: Architecture and Urban Experience in Early Modern Iran*. Pennsylvania State University Press, 2024.
- Emami, Farshid. "Sensing Time and Sound in Safavid Isfahan: The Clocks of the meydan-I Naqsh-I Jahan". In *Regime Change: New Horizons in Islamic Art and Visual Culture*, edited by Christiane Gruber & Bihter Esener, 110-127. Gingko Library, 2024.

- Ferreiro, Maria de Fatima, Fayaz Ahmad Sheikh, Merli Reidolf, Cristina de Sousa, & Saradindu Bhaduri. "Tradition and Innovation: Between Dynamics and Tensions". *African Journal of Science, Technology, Innovation and Development* 11, n. 5 (2019): 533-542.
- Floor, Willem. "Trade in Safavid Iran". In *The Safavid World*, edited by Rudi Matthee. Routledge, 2022.
- Luschey, Heinz. "The Pul-I Khwaju in Isfahan: A Combination of Bridge, Dam and Water Art". *Iran* 23 (1985): 143-151.
- Matthee, Rudi. *The Politics of Trade in Safavid Iran: Silk for Silver, 1600- 1730*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Matthee, Rudi. *The Pursuit of Pleasure: Drugs and Stimulants in Iranian History, 1500- 1900*. Princeton University Press, 2005.
- Matthee, Rudi. *The Safavid World*. Routledge, 2022.
- Necipoglu, Gulru. "Challenging the Past: Sinan and the Competitive Discourse of Early Modern Islamic Architecture". *Muqarnas*, n. 10 (1993): 169-180.
- Necipoglu, Gulru. "Framing the Gaze in Ottoman, Safavid and Mughal Palaces", *Ars Orientalis*, n. 23 (1993): 303-342.
- Rizvi, Kishwar. *The Safavid Dynastic Shrine: Architecture, Religion and Power in Early Modern Iran*. London: New York: I.B. TAURIS, 2011.
- Rizvi, Kishwar. *Affect, Emotion, and Subjectivity in Early Modern Muslim Empires: New Studies in Ottoman, Safavid, and Mughal Art and Culture*. Brill, 2017.
- Trapido, Denis. "How Novelty in Knowledge Earns Recognition: The Role of Consistent Identities", *Research Policy* 44, n. 8 (2015): 1488-1500.
- Welch, Anthony. *Shah Abbas & the Arts of Isfahan*. New York: The Asia Society Inc, 1973.
- Zandieh, Mahdi. *Transformation of Urban Landscape Architecture in Iran: A Comparative Analysis of Traditional & Modern Approach to Urban Landscape Architecture in the Safavid (1501- 1725) & The Pahlavi (1921-1979) Periods (Case Study: The city of Isfahan)*. Qazvin: Imam Khomeini International University, 2020.
- Zand Vosoughi, Noushin. *Social Sustainability and Public Life in Iranian Squares: The Case of Naghshe Jahan Square*. PhD thesis. Sheffield: School of Architecture, University of Sheffield, 2014.